

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ЛЬВІВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ВЕТЕРИНАРНОЇ
МЕДИЦИНИ ТА БІОТЕХНОЛОГІЙ ІМЕНІ С.З. ГЖИЦЬКОГО
ФАКУЛЬТЕТ ЗЕМЛЕВПОРЯДКУВАННЯ ТА ІНФРАСТРУКТУРНОГО
РОЗВИТКУ
КАФЕДРА ТУРИЗМУ, РЕКРЕАЦІЇ ТА КРАЄЗНАВСТВА

КВАЛІФІКАЦІЙНА РОБОТА

Ступінь вищої освіти МАГІСТР

на тему: «**ТУРИЗМ І РЕКРЕАЦІЯ В УКРАЇНСЬКИХ
КАРПАТАХ: ВИКОРИСТАННЯ ПРИРОДНОГО ТА
ІСТОРИКО-КУЛЬТУРНОГО ПОТЕНЦІАЛУ В
КОНТЕКСТІ СТАЛОГО РОЗВИТКУ**»

Виконала: здобувачка вищої освіти

II курсу, групи Тур-71з

спеціальності 242 Туризм і рекреація

(шифр і назва спеціальності)

освітньої програми «Туризм і рекреація»

Мацелюх Ірина Павлівна

(прізвище, ім'я, по батькові)

Керівник: _____

(наук. ступінь, вчене звання, ім'я та прізвище)

Рецензент: _____

(ім'я та прізвище)

ЛЬВІВ 2025

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ЛЬВІВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ПРИРОДОКОРИСТУВАННЯ
ФАКУЛЬТЕТ ЗЕМЛЕВПОРЯДКУВАННЯ ТА ТУРИЗМУ
КАФЕДРА ТУРИЗМУ

Ступінь вищої освіти Магістр
Галузь знань 24 Сфера обслуговування
(шифр і назва)
Спеціальність 242 Туризм і рекреація
(шифр і назва)
Освітня програма «Туризм і рекреація»
(назва ОП)

ЗАТВЕРДЖУЮ
завідувач кафедри

(назва кафедри)

(підпис)

(ім'я та прізвище)

“__” _____ 20__ року

З А В Д А Н Н Я
на кваліфікаційну роботу здобувача вищої освіти

Мацелюх Ірини Павлівни

(прізвище, ім'я, по-батькові)

1. Тема роботи «Туризм і рекреація в Українських Карпатах: використання природного та історико-культурного потенціалу в контексті сталого розвитку»
Керівник роботи _____

(ім'я та прізвище, науковий ступінь, вчене звання)

Затверджена наказом ЛНУП від «30» грудня 2024 р. №887/к-с. _____

2. Строк подання здобувачем роботи до 12 грудня 2025 р.

3. Вихідні дані до роботи: Закони України та Постанови Кабінету Міністрів України, дані Державної служби статистики України, матеріали Державного агентства розвитку туризму, наукові праці вітчизняних та зарубіжних учених, Інтернет ресурси та інші дані

4. Зміст кваліфікаційної роботи (перелік питань, які потрібно розробити)

РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ АСПЕКТИ ВИКОРИСТАННЯ ПРИРОДНОГО ТА ІСТОРИКО-КУЛЬТУРНОГО ПОТЕНЦІАЛУ ГІРСЬКИХ ТЕРИТОРІЙ В КОНТЕКСТІ СТАЛОГО РОЗВИТКУ

1.1. Сутність й зміст природного потенціалу гірських територій

1.2. Поняття історико-культурного потенціалу гірських територій

1.3. Особливості туризму і рекреації в гірських територіях

1.4. Методика дослідження та оцінки ефективності використання природного та історико-культурного потенціалу гірських територій

РОЗДІЛ 2. АНАЛІЗ ТА ОЦІНКА ВИКОРИСТАННЯ ПРИРОДНОГО ТА ІСТОРИКО-КУЛЬТУРНОГО ПОТЕНЦІАЛУ УКРАЇНСЬКИХ КАРПАТ

2.1. Загальна характеристика туризму і рекреації в Українських Карпатах

2.2. Тенденційний аналіз ключових показників використання природного та історико-культурного потенціалу Українських Карпат

2.3. Оцінка впливу повномасштабного збройного вторгнення на сталий розвиток Українських Карпат

2.4. Екологічна безпека під час туризму і рекреації в Українських Карпатах

РОЗДІЛ 3. НАПРЯМКИ ПІДВИЩЕННЯ ЕФЕКТИВНОСТІ ВИКОРИСТАННЯ ПРИРОДНОГО ТА ІСТОРИКО-КУЛЬТУРНОГО ПОТЕНЦІАЛУ УКРАЇНСЬКИХ КАРПАТ

3.1 Дослідження зарубіжного досвіду використання природного та історико-культурного потенціалу гірських територій

3.2 Бар'єри та перешкоди у використанні природного та історико-культурного потенціалу Українських Карпат

3.3 Модель підвищення ефективності використання природного та історико-культурного потенціалу Українських Карпат

5. Перелік графічного матеріалу (з точним зазначенням обов'язкових креслень):
рисунки, таблиці, схеми

6. Консультанти розділів роботи

Розділ	Ім'я, прізвище та посада консультанта	Підпис, дата		Відмітка про виконання
		завдання видав	завдання прийняв	
Стан охорони навколишнього середовища				

7. Дата видачі завдання «30» грудня 2024 року

КАЛЕНДАРНИЙ ПЛАН

№ з/п	Назва етапів кваліфікаційної роботи	Строк виконання етапів роботи	Відмітка про виконання
1.	Отримання завдання для написання кваліфікаційної роботи	30.12.2024	
2.	Розробка плану кваліфікаційної роботи, ознайомлення з літературними джерелами за темою, збір практичних матеріалів	до 28.02.2025	
3.	Написання вступу і I розділу	до 25.04.2025	
4.	Написання II розділу	до 26.07.2025	
5.	Написання III розділу	до 31.10.2025	
6.	Написання висновків	до 19.11.2025	
7.	Оформлення кваліфікаційної роботи і подання науковому керівнику для написання відгуку	до 01.12.2025	
8.	Перевірка тексту кваліфікаційної роботи на унікальність. Скерування на зовнішню рецензію	до 12.12.2025	
9.	Представлення кваліфікаційної роботи на кафедрі	до 15.12.2025	
10.	Захист кваліфікаційної роботи перед Екзаменаційною комісією	до 22.12.2025	

Здобувачка вищої освіти _____
(підпис)

Ірина МАЦЕЛЮХ
(ім'я та прізвище)

Керівник кваліфікаційної роботи _____
(підпис)

(ім'я та прізвище)

Кваліфікаційна робота: 81 сторінка текстової частини, 11 таблиць, 10 рисунків, 70 джерел. На правах рукопису.

Мацелюх І.П. Туризм і рекреація в Українських Карпатах: використання природного та історико-культурного потенціалу в контексті сталого розвитку. Кваліфікаційна робота за спеціальністю 242 Туризм і рекреація. Львів: Львівський національний університет ветеринарної медицини та біотехнологій імені С.З. Гжицького, 2025. 81 с.

В роботі висвітлено теоретико-методологічні аспекти формування та використання природного і історико-культурного потенціалу в розвитку туризму та рекреації в Українських Карпатах. Розкрито сутність понять туристичний потенціал, рекреаційний потенціал, історико-культурна спадщина, сталий розвиток.

Оцінено особливості використання природного та історико-культурного потенціалу в сучасному стані розвитку туризму і рекреації в Українських Карпатах. Здійснено аналіз ключових показників розвитку туристично рекреаційної сфери в Українських Карпатах, включаючи динаміку туристичних потоків, структуру розміщення відвідувачів, завантаженість засобів розміщення, а також просторові відмінності у використанні ресурсного потенціалу.

Запропоновано можливі шляхи удосконалення системи використання природного та історико-культурного потенціалу в контексті сталого розвитку туризму і рекреації в Українських Карпатах. Сформульовано рекомендації щодо поєднання збереження природних екосистем і об'єктів культурної спадщини з розширенням можливостей для відпочинку, оздоровлення та пізнавального туризму, а також щодо активізації участі місцевих громад у плануванні та реалізації проєктів сталого безпекового розвитку.

Анотація

Магістерська робота присвячена дослідженню туризму і рекреації в Українських Карпатах з акцентом на використанні природного та історико-культурного потенціалу в контексті сталого розвитку.

У першому розділі роботи висвітлено теоретико-методологічні аспекти формування туристично рекреаційного потенціалу гірських територій. Розкрито сутність понять туристичний потенціал, рекреаційний потенціал, історико-культурна спадщина, сталий розвиток. Охарактеризовано ключові підходи до оцінювання природних ресурсів та об'єктів культурної спадщини як чинників розвитку туризму і рекреації в гірських регіонах. Висвітлено особливості функціонування туристично рекреаційної сфери в умовах екологічних та соціально економічних обмежень.

У другому розділі оцінено сучасний стан використання природного та історико-культурного потенціалу в розвитку туризму і рекреації в Українських Карпатах. Надано характеристику основних видів туризму і рекреаційної діяльності, структури туристичних потоків та рівня розвитку інфраструктури.

У третьому розділі запропоновано перспективні шляхи вдосконалення системи використання природного та історико-культурного потенціалу Українських Карпат у контексті сталого розвитку. Обґрунтовано напрями підвищення ефективності управління туристично рекреаційною сферою, зокрема через розвиток екологічного, сільського, культурно пізнавального та активного туризму. Сформульовано рекомендації щодо поєднання збереження природних екосистем і об'єктів культурної спадщини з розширенням можливостей для відпочинку, оздоровлення та зайнятості місцевого населення.

Ключові слова: туризм, рекреація, історико культурна спадщина, природний потенціал, Українські Карпати, сталий розвиток, туристично рекреаційна сфера.

The master's thesis is devoted to the study of tourism and recreation in the Ukrainian Carpathians with an emphasis on the use of natural and historical and cultural potential in the context of sustainable development.

The first section of the work highlights the theoretical and methodological aspects of the formation of the tourist and recreational potential of mountain areas. The essence of the concepts of tourist potential, recreational potential, historical and cultural heritage, sustainable development is revealed. The key approaches to the assessment of natural resources and cultural heritage sites as factors in the development of tourism and recreation in mountain regions are characterized. The peculiarities of the functioning of the tourist and recreational sphere in conditions of environmental and socio-economic constraints are highlighted.

The second section assesses the current state of the use of natural and historical and cultural potential in the development of tourism and recreation in the Ukrainian Carpathians. The main types of tourism and recreational activities, the structure of tourist flows and the level of infrastructure development are described.

The third section proposes promising ways to improve the system of using the natural and historical and cultural potential of the Ukrainian Carpathians in the context of sustainable development. The directions for increasing the efficiency of management of the tourist and recreational sphere are substantiated, in particular through the development of ecological, rural, culturally informative and active tourism. Recommendations are formulated on combining the preservation of natural ecosystems and cultural heritage sites with expanding opportunities for recreation, health improvement and employment of the local population.

Keywords: tourism, recreation, historical and cultural heritage, natural potential, Ukrainian Carpathians, sustainable development, tourist and recreational sphere

ЗМІСТ

ВСТУП.....	6
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ АСПЕКТИ ВИКОРИСТАННЯ ПРИРОДНОГО ТА ІСТОРИКО- КУЛЬТУРНОГО ПОТЕНЦІАЛУ ГІРСЬКИХ ТЕРИТОРІЙ В КОНТЕКСТІ СТАЛОГО РОЗВИТКУ.....	10
1.1. Сутність й зміст природного потенціалу гірських територій...	10
1.2. Поняття історико-культурного потенціалу гірських територій	15
1.3. Особливості туризму і рекреації в гірських територіях.....	21
1.4. Методика дослідження та оцінки ефективності використання природного та історико-культурного потенціалу гірських територій.....	27
РОЗДІЛ 2. АНАЛІЗ ТА ОЦІНКА ВИКОРИСТАННЯ ПРИРОДНОГО ТА ІСТОРИКО-КУЛЬТУРНОГО ПОТЕНЦІАЛУ УКРАЇНСЬКИХ КАРПАТ.....	32
2.1. Загальна характеристика туризму і рекреації в Українських Карпатах.....	32
2.2. Тенденційний аналіз ключових показників використання природного та історико-культурного потенціалу Українських Карпат.....	37
2.3. Оцінка впливу повномасштабного збройного вторгнення на сталий розвиток Українських Карпат.....	42
2.4. Екологічна безпека під час туризму і рекреації в Українських Карпатах.....	47
РОЗДІЛ 3. НАПРЯМКИ ПІДВИЩЕННЯ ЕФЕКТИВНОСТІ ВИКОРИСТАННЯ ПРИРОДНОГО ТА ІСТОРИКО- КУЛЬТУРНОГО ПОТЕНЦІАЛУ УКРАЇНСЬКИХ КАРПАТ	52
3.1. Дослідження зарубіжного досвіду використання природного та історико-культурного потенціалу гірських територій.....	52
3.2. Бар'єри та перешкоди у використанні природного та історико- культурного потенціалу Українських Карпат	59
3.3. Модель підвищення ефективності використання природного та історико-культурного потенціалу Українських Карпат	63
ВИСНОВКИ.....	71
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	75

ВСТУП

Актуальність проблеми. Туризм і рекреація в Українських Карпатах є однією з ключових передумов соціально-економічного безпекового розвитку гірських територій, підвищення якості життя місцевого населення та збереження унікальної природної і культурної спадщини. Даний регіон вирізняється високою концентрацією природних ландшафтів, лікувально-оздоровчих ресурсів, традиційної дерев'яної архітектури, сакральних об'єктів та нематеріальної культурної спадщини, що формує потужний туристично-рекреаційний потенціал. Ефективне і відповідальне використання цього потенціалу сприяє створенню робочих місць, розвитку транспортної та сервісної інфраструктури, підтримці місцевих громад і зменшенню депресивних тенденцій у віддалених гірських селах. Разом із цим, саме надмірне або неконтрольоване туристичне навантаження, хаотична забудова, порушення традиційних ландшафтів і деградація природних екосистем створюють серйозні ризики для довгострокового розвитку регіону, що посилює потребу у впровадженні підходів сталого розвитку. Актуальність дослідження зростає в умовах воєнного стану, коли внутрішній туризм та рекреація в безпечніших регіонах України, зокрема в Українських Карпатах, набувають особливого значення як чинник психологічної підтримки населення, економічної стабілізації та збереження національної ідентичності. Зміни у просторовій мобільності, поява нових груп відвідувачів, зростання інтересу до екологічно відповідального, природо-орієнтованого і культурно пізнавального туризму потребують переосмислення традиційних моделей використання природного та історико-культурного потенціалу.

Серед сучасних науковців та практиків проблеми туризму і рекреації в гірських територіях та регіонах з високим природним і історико-культурним потенціалом можна виокремити таких науковців як О. Акімова, Л. Баб'як, І. Бочан, Ю. Боруцька, Т. Васильків, Н. Владика, М. Габчак, О. Гутко, Р. Дудник, І. Жданова, О. Зінчук, Ю. Кардаш, О. Ковалюк, Л. Кравець, О. Крупа, Н.

Лисюк, І. Максимлюк, Т. Мельник, В. Павлюк, М. Пітюлич, О. Романюк, І. Савчук, Г. Сидоренко, П. Тимків, О. Федоришин, Н. Хом'як, І. Чепелик, О. Шевців, Л. Шмигельська та інші. Їхні праці присвячені аналізу туристичних ресурсів Карпатського регіону, просторовій організації туристичного руху, розвитку рекреаційної інфраструктури, оцінюванню впливу туризму на місцеві громади і довкілля, а також обґрунтуванню підходів до формування моделей сталого розвитку туризму і рекреації в Українських Карпатах.

Дослідження проблем розвитку туризму і рекреації в гірських регіонах, використання природного і культурного потенціалу, впровадження принципів сталого розвитку є у центрі уваги багатьох вітчизняних та зарубіжних науковців і практиків. Значну увагу приділено питанням оцінювання туристично рекреаційних ресурсів, формування конкурентоспроможного туристичного продукту, розвитку інфраструктури, управління туристичними DESTINACIAMI, а також впливу туризму на соціально економічний розвиток територій та стан навколишнього природного середовища. Але є ряд аспектів, які досі потребують уточнення та подальших досліджень.

Метою кваліфікаційної роботи є оцінка сучасного стану, виявлення проблем та обґрунтування особливостей використання природного та історико-культурного потенціалу в контексті сталого розвитку туризму і рекреації в Українських Карпатах.

Для досягнення означеної мети передбачається послідовне виконання наступних завдань дослідження:

- охарактеризувати сутність й зміст природного потенціалу гірських територій;
- визначити сутність поняття історико-культурного потенціалу гірських територій;
- дослідити аспекти оцінки ефективності використання природного та історико-культурного потенціалу гірських територій;
- провести аналіз стану ключових показників використання природного та історико-культурного потенціалу Українських Карпат;

- здійснити тенденційний аналіз впливу повномасштабного збройного вторгнення на сталий розвиток Українських Карпат;
- визначити особливості впливу туризму і рекреації в Українських Карпатах на екологічну безпеку;
- визначити й обґрунтувати можливості інтегрування зарубіжного досвіду використання природного та історико-культурного потенціалу гірських територій;
- визначити напрямки підвищення ефективності використання природного та історико-культурного потенціалу Українських Карпат.

Предмет дослідження – оцінка сучасного стану, результатів та проблем використання природного та історико-культурного потенціалу в контексті сталого розвитку туризму і рекреації в Українських Карпатах.

Об’єкт дослідження – туризм і рекреація в Українських Карпатах.

Методи дослідження. В основу методології магістерської роботи покладено системний підхід, у межах якого застосовано такі методи: індукції та дедукції, порівняння і систематизації – задля дослідження сутнісних характеристик та еволюцій базових понять щодо використання природного та історико-культурного потенціалу в контексті сталого розвитку туризму і рекреації в Українських Карпатах; аналізу та синтезу – при вивченні та визначенні основних проблем й загроз під час використання природного та історико-культурного потенціалу в контексті сталого розвитку туризму і рекреації в Українських Карпатах; непараметричні статистичні – для характеристики поточного стану використання природного та історико-культурного потенціалу в контексті сталого розвитку туризму і рекреації в Українських Карпатах; морфологічного аналізу – під час уточнення понятійно-категоріального апарату процесу використання природного та історико-культурного потенціалу в контексті сталого розвитку туризму і рекреації в Українських Карпатах; графічний – для наочного відображення результатів проведеного дослідження щодо процесу використання природного та історико-культурного потенціалу в контексті сталого розвитку туризму і рекреації в

Українських Карпатах; абстрактно-логічний – під час проведення теоретичних узагальнень і формування відповідних висновків щодо процесу використання природного та історико-культурного потенціалу в контексті сталого розвитку туризму і рекреації в Українських Карпатах.

Наукова новизна отриманих результатів. Удосконалено теоретичні засади використання природного та історико-культурного потенціалу в контексті сталого розвитку туризму і рекреації в Українських Карпатах, які на відмінну від відомих представлено у вигляді авторського бачення визначення сутності та представленні власних напрацювань на сформованій моделі.

Джерелами інформації для написання роботи були офіційні статистичні дані Державної служби статистики України, Головного управління статистики у Львівській області; провідні наукові українські й іноземні праці, присвячені дослідженню процесу використання природного та історико-культурного потенціалу в контексті сталого розвитку туризму і рекреації в Українських Карпатах.

РОЗДІЛ 1

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ АСПЕКТИ ВИКОРИСТАННЯ ПРИРОДНОГО ТА ІСТОРИКО-КУЛЬТУРНОГО ПОТЕНЦІАЛУ ГІРСЬКИХ ТЕРИТОРІЙ В КОНТЕКСТІ СТАЛОГО РОЗВИТКУ

1.1. Сутність й зміст природного потенціалу гірських територій

Природний потенціал гірських територій можна розглядати як інтегральну сукупність природних умов і ресурсів, які формують передумови для життєдіяльності населення, розвитку господарства, туризму і рекреації, а також для збереження екологічної рівноваги. На відміну від рівнинних територій, гірський простір характеризується складною будовою рельєфу, висотною поясністю клімату і рослинності, строкатістю ландшафтів та підвищеною чутливістю до будь якої антропогенної діяльності. Усе це створює унікальне поєднання факторів, які з одного боку відкривають широкі можливості для відпочинку, оздоровлення, спортивного і пізнавального туризму, а з іншого боку зумовлюють необхідність особливо обережного і науково обґрунтованого підходу до використання природних ресурсів. Сутність природного потенціалу гірських територій полягає не лише в наявності окремих ресурсів, таких як ліси, мінеральні води чи мальовничі краєвиди, а у їх взаємодії, цілісності та здатності підтримувати довготривале функціонування природних і соціальних систем. Зміст природного потенціалу гірських територій охоплює декілька взаємопов'язаних блоків [6;11;54]. Перший блок пов'язаний з рельєфом і геоморфологічною будовою, що визначає висотні відмітки, крутизну схилів, наявність хребтів, улоговин, плато, перевалів. Саме рельєф формує панорамність краєвидів, створює умови для розвитку гірськолижного, пішохідного, велосипедного, альпіністського та інших видів туризму, але одночасно зумовлює ризики ерозійних процесів, зсувів, снігових лавин. Другий блок стосується кліматичних умов, які в горах суттєво змінюються з висотою. Поєднання чистого повітря, нижчої

середньорічної температури, підвищеної кількості опадів, значної тривалості снігового покриву та високого рівня інсоляції створює сприятливі можливості для оздоровчого і спортивного туризму, але водночас посилює небезпеку різких змін погоди, буревіїв, інтенсивних опадів і паводків. Третій блок пов'язаний з водними ресурсами, до яких належать річки з гірським характером течії, водоспади, джерела, озера, торфові болота, а також мінеральні води. Вони є основою для розвитку рекреаційних і бальнеологічних центрів, водного туризму, екологічних маршрутів та освітніх програм (табл.1.1).

Таблиця 1.1

Сутнісні засади природного потенціалу гірських територій

Сутнісна засада	Що включає	Як проявляється для туризму і рекреації
Цілісність гірської екосистеми	Ліси, полонини, гірські луки, річки, водоспади, ґрунти, мікроклімат, біорізноманіття, природні процеси самовідновлення	Туристичний продукт залежить від стану ландшафтів, чистоти води, естетики панорам, наявності дикої природи. Будь яке погіршення екосистем відразу знижує привабливість маршрутів і зменшує оздоровчий ефект відпочинку.
Ресурсна обмеженість і вразливість	Повільне відновлення ґрунтів і рослинності, ерозійні процеси, лавинні та зсувні ризики, чутливість верхів'їв річок і лісових масивів	Вимагає лімітів відвідування, зонування, інженерного облаштування стежок. Без цього виникає витогування, руйнування маршрутів, замулення річок, зростання небезпек для відвідувачів і громад.
Просторова різноманітність і вертикальна зональність	Зміна природних умов із висотою, мозаїчність ландшафтів, різні типи рослинних поясів на коротких відстанях	Дозволяє створювати різні формати відпочинку в межах однієї території. Поруч можуть існувати легкі прогулянкові маршрути, складні гірські треки, природні об'єкти для спостережень, зони оздоровчого відпочинку та екологічної освіти.

Сформовано автором за даними джерел: [1;15-17]

У гірських регіонах, зокрема в Українських Карпатах, можна спостерігати чітку висотну зональність рослинності, що формує характерні пояси широколистяних, мішаних, хвойних лісів та субальпійських і альпійських лук. Ці природні комплекси мають виняткову цінність для рекреації, оздоровлення, екологічної освіти, фототуризму, спостережень за дикою природою. Вони забезпечують регулювання водного стоку, захист ґрунтів від ерозії, фільтрацію повітря, стабілізацію мікроклімату. Водночас надмірна вирубка лісів, неконтрольований випас худоби, масова забудова та нерациональне прокладання доріг і туристичних трас здатні швидко зруйнувати ці природні комплекси. Тому природний потенціал у цьому аспекті визначається не лише кількістю і різноманіттям видів, а й їх стійкістю, ступенем збереженості екосистем, можливістю підтримувати природні процеси без деградації. Окремий змістовий пласт природного потенціалу гірських територій становлять нематеріальні характеристики довкілля, пов'язані з естетичною, психологічною, культурною та духовною цінністю природних ландшафтів. Гірські панорами, контраст поєднання лісів, полонин, скель, водоспадів, туманів і снігових вершин формують особливий тип простору, який сприймається як зона усамітнення, відновлення сил, натхнення і творчого пошуку [26;34;55]. Ці якості важко кількісно описати, однак вони суттєво впливають на вибір місця відпочинку, сприйняття території туристами, рівень задоволення від подорожі. Саме нематеріальні складові природного потенціалу часто стають основою для формування бренду гірського регіону, створення тематичних маршрутів, фестивалів, програм зеленого туризму. Вони є важливим ресурсом для розвитку фототуризму, мистецьких резиденцій, екоосвітніх таборів, програм психологічної реабілітації, що особливо актуально в умовах воєнного стану і підвищеного стресового навантаження на населення (рис.1.1)

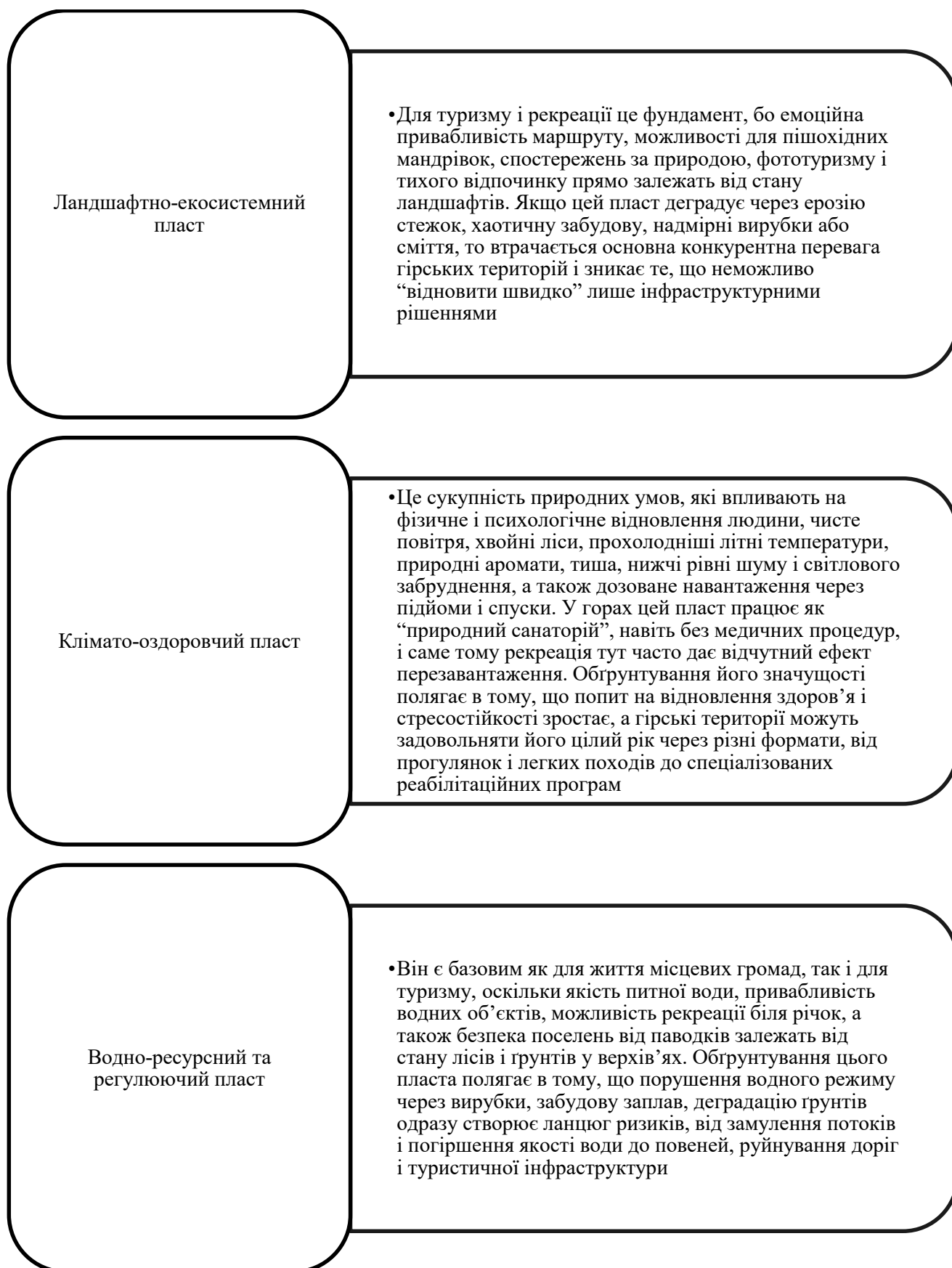

Рис.1.1. Основний пласт природного потенціалу гірських територій

Сформовано автором за даними джерел: [6-8]

Ще однією ключовою характеристикою природного потенціалу гірських територій є їхня вразливість і обмежена здатність витримувати надмірне антропогенне навантаження. Круті схили, нестійкі ґрунти, специфічні кліматичні умови, складні гідрологічні процеси зумовлюють високу ймовірність зсувів, селів, повеней, обвалів. Інтенсивне будівництво туристичної інфраструктури без урахування цих особливостей, ущільнена забудова в долинах річок, нераціональне розміщення гірськолижних трас і підйомників, руйнування природних захисних лісових масивів різко знижують стійкість територій до природних небезпек [13;18;20]. Тому в структурі природного потенціалу важливо розглядати не тільки привабливі для туризму характеристики, а й обмеження, пов'язані з безпекою відвідувачів, надійністю інфраструктури, витратами на відновлення. Для гірських регіонів, у тому числі для Українських Карпат, вирішальне значення має здатність поєднувати використання природних переваг з мінімізацією ризиків, які виникають внаслідок змін клімату та посилення господарської діяльності. Додатково важливо підкреслити, що природний потенціал гірських територій все частіше розглядається крізь призму так званих екосистемних послуг, тобто тих корисних властивостей природи, які людина отримує щодня, інколи навіть не усвідомлюючи цього. Гори виконують роль природних резервуарів прісної води, акумулюють опади та поступово віддають воду річкам, забезпечуючи стабільність водопостачання для значних територій у низинах, у тому числі для великих міст. Лісові масиви в горах поглинають вуглекислий газ і виділяють кисень, зменшують ризики перегріву територій, пом'якшують наслідки кліматичних змін для місцевих громад. Разом із цим, природні ландшафти гір стають простором для розвитку нових форматів відпочинку, таких як медитативні маршрути, програми терапевтичного лісового купання, спостереження за зоряним небом у місцях з низьким рівнем світлового забруднення. Зростає інтерес до освітніх і науково пізнавальних турів, під час яких відвідувачі знайомляться з локальними екологічними проблемами,

вивчають роботу природоохоронних територій, беруть участь у волонтерських акціях з відновлення лісів та річкових долин.

Таким чином, природний потенціал гірських територій слід розуміти як багатовимірне поєднання ресурсних, екологічних, естетичних та соціальних характеристик природного зовнішнього середовища, які створюють передумови для розвитку туризму і рекреації, але одночасно потребують обережного ставлення та довгострокового планування. Він не є статичною категорією, оскільки під впливом господарської діяльності, природних катаклізмів, змін клімату та управлінських рішень може як посилюватися, так і деградувати. У контексті сталого розвитку Українських Карпат природний потенціал набуває особливого значення, адже від рівня його збереженості та раціонального використання залежить не лише туристична привабливість регіону, а й добробут місцевого населення, стан водних ресурсів, стабільність лісових екосистем, збереження унікальних ландшафтів для майбутніх поколінь. Саме тому глибоке розуміння сутності та змісту природного потенціалу гірських територій стає необхідною теоретичною основою для розроблення стратегій розвитку туризму і рекреації, які відповідають принципам екологічної відповідальності, економічної доцільності та соціальної справедливості.

1.2. Поняття історико-культурного потенціалу гірських територій

Історико-культурний потенціал гірських територій доцільно розуміти як сукупність матеріальних і нематеріальних цінностей, які сформувалися в результаті тривалої взаємодії людини з природним зовнішнім середовищем. До цього потенціалу належать пам'ятки архітектури і містобудування, сакральні об'єкти, фортифікаційні споруди, традиційні поселення, давні шляхи сполучення, а також культурні ландшафти, що поєднують природні та антропогенні елементи. У гірських регіонах, зокрема в Українських Карпатах, історико-культурний потенціал тісно пов'язаний з особливостями освоєння

гірського простору, адаптацією населення до складних природних умов, формуванням специфічних типів забудови, планування сіл, розміщення господарських угідь. Важливо, що унікальність такого потенціалу полягає не тільки в окремих об'єктах, які можна описати, інвентаризувати і взяти під охорону, а й у цілісній історико-культурній спадщині, яка відображає специфіку світогляду, господарських практик і повсякденного життя гірських громад [22;66;70].

Зміст історико-культурного потенціалу гірських територій невід'ємно пов'язаний з матеріальною спадщиною, яка включає сакральну архітектуру, зокрема дерев'яні церкви і каплиці, монастирі, храми різних конфесій, цвинтарі з унікальними надгробками, а також цивільні споруди, традиційну карпатську хату, млини, стодоли, сироварні, оборонні вежі та залишки фортець. Численні малі архітектурні форми, придорожні каплички, фігури святих, кам'яні хрести доповнюють це середовище, створюючи особливий культурний ландшафт. До історико-культурного потенціалу належать також пам'ятки археології, кургани, городища, давні гірничі та промислові об'єкти, наприклад старі солеварні чи лісосплавні споруди. Багато з них не мають великого розміру, проте є важливими маркерами історичної присутності людини в горах, що відображають шляхи міграцій, розвиток ремесел, торгівлі, релігійних та культурних контактів. Не менш важливою складовою історико-культурного потенціалу гірських територій є нематеріальна культурна спадщина. Вона охоплює традиції, обряди, звичаї, народні свята, фольклор, пісенну і танцювальну культуру, локальні діалекти, легенди та перекази, а також знання про традиційні види господарювання. У гірських громадах часто зберігаються унікальні форми організації суспільного життя, наприклад громадські толоки, спільні обряди, пов'язані з річним циклом, культ предків, особливе шанування певних природних об'єктів. Важливим елементом нематеріальної спадщини є традиційні ремесла, деревообробка, ткацтво, різьблення по дереву, писанкарство, виготовлення народних музичних інструментів, сирів, м'ясних виробів, лікувальних трав'яних зборів. Саме

завдяки цим практикам гірські території сприймаються не лише як простір природної краси, а як жива культурна сцена, де відтворюється пам'ять поколінь і підтримується зв'язок між минулим і сучасністю (табл.1.2).

Таблиця 1.2

**Ключові характеризуючі ознаки історико-культурного потенціалу
гірських територій**

Ознака	Зміст
Унікальність і автентичність	Історико культурний потенціал гірських територій базується на неповторному поєднанні традиційної архітектури, планування поселень, сакральних об'єктів, давніх ремесел і локальних звичаїв. Саме ця сукупність ознак формує відчуття автентичності, яке неможливо скопіювати в іншому регіоні, тому гірські території сприймаються як простір з особливим характером, власним темпом життя і символічними смислами
Історична глибина і безперервність розвитку	Гірські громади зазвичай зберігають тяглість заселення упродовж багатьох поколінь, що відображається в архівних джерелах, усній історії, мережі старих шляхів, цвинтарях, культових місцях. Історико культурний потенціал включає не лише окремі об'єкти, а й цілі культурні ландшафти, в яких читаються сліди давніх господарських систем, оборонних функцій, релігійних традицій та взаємодії різних етносів
Нематеріальна культурна спадщина	Важливою складовою є мова, говірки, пісні, легенди, обряди, традиційна кухня, народна медицина, локальні способи ведення господарства. Ці елементи живуть у практиках повсякденного життя, передаються через сім'ю, громаду, святкування, тому роблять гірський простір не просто музеєм під відкритим небом, а живою культурною екосистемою, яка постійно відтворюється
Інтегрованість у природний ландшафт	Історико культурний потенціал гірських територій невіддільний від природного оточення, оскільки форма поселень, матеріали будівництва, розташування храмів і цвинтарів, структура полів і пасовищ адаптовані до рельєфу, клімату, водної мережі. Культурний ландшафт виступає результатом тривалої взаємодії людини з горами, тому саме поєднання природи й культури створює цінність, яка приваблює туристів і потребує дбайливого використання

Сформовано автором

Особливість історико-культурного потенціалу гірських територій полягає в його тісному зв'язку з природним зовнішнім середовищем. У горах пам'ятки культури рідко існують ізольовано від ландшафту. Вони вписані в рельєф, орієнтовані щодо гірських хребтів, долин, річок, перевалів. Дерев'яні храми часто розташовані на височинах чи над річковими долинами, старі поселення формувалися вздовж потоків, давні шляхи проходили хребтами і перевалами. Таке поєднання створює культурні ландшафти, де природа і культура взаємодіють і підсилюють одна одну. Для туриста і дослідника важливим є не лише сам об'єкт, а й контекст, у якому він розміщений. Вид на церкву на тлі гір, старий міст через стрімку річку, кляузи і греблі посеред лісів, терасовані схили, що свідчать про давнє землеробство, перетворюють подорож на комплексний досвід знайомства і з природою, і з історією регіону. Саме цей синтез природи і культури суттєво підсилює туристичну привабливість гірських регіонів.

З погляду розвитку туризму та рекреації історико-культурний потенціал гірських територій виконує декілька взаємопов'язаних функцій. Відтак, він формує унікальний туристичний продукт, що відрізняє певну гірську місцевість від інших регіонів. Не тільки краса гір, а й можливість познайомитися з традиційною архітектурою, відвідати автентичні садиби, музеї, етнопарки, взяти участь у місцевих святах, дегустувати традиційні страви, слухати живу народну музику створює довготривале враження та мотивує до повторних візитів. Також, історико-культурний потенціал сприяє розвитку креативних індустрій та малого підприємництва у гірських громадах. На основі локальної спадщини виникають ремісничі майстерні, центри народного мистецтва, фестивалі, гастрономічні маршрути, екскурсійні програми, авторські тури. Слід зазначити, що залучення туристів до знайомства з місцевою історією і культурою сприяє збереженню і відродженню традицій, оскільки підвищується мотивація громад підтримувати старі хати, церкви, кладовища, фольклорні колективи, ремесла, які починають

сприйматися як економічний ресурс і водночас як цінність, яку потрібно берегти (рис.1.2).

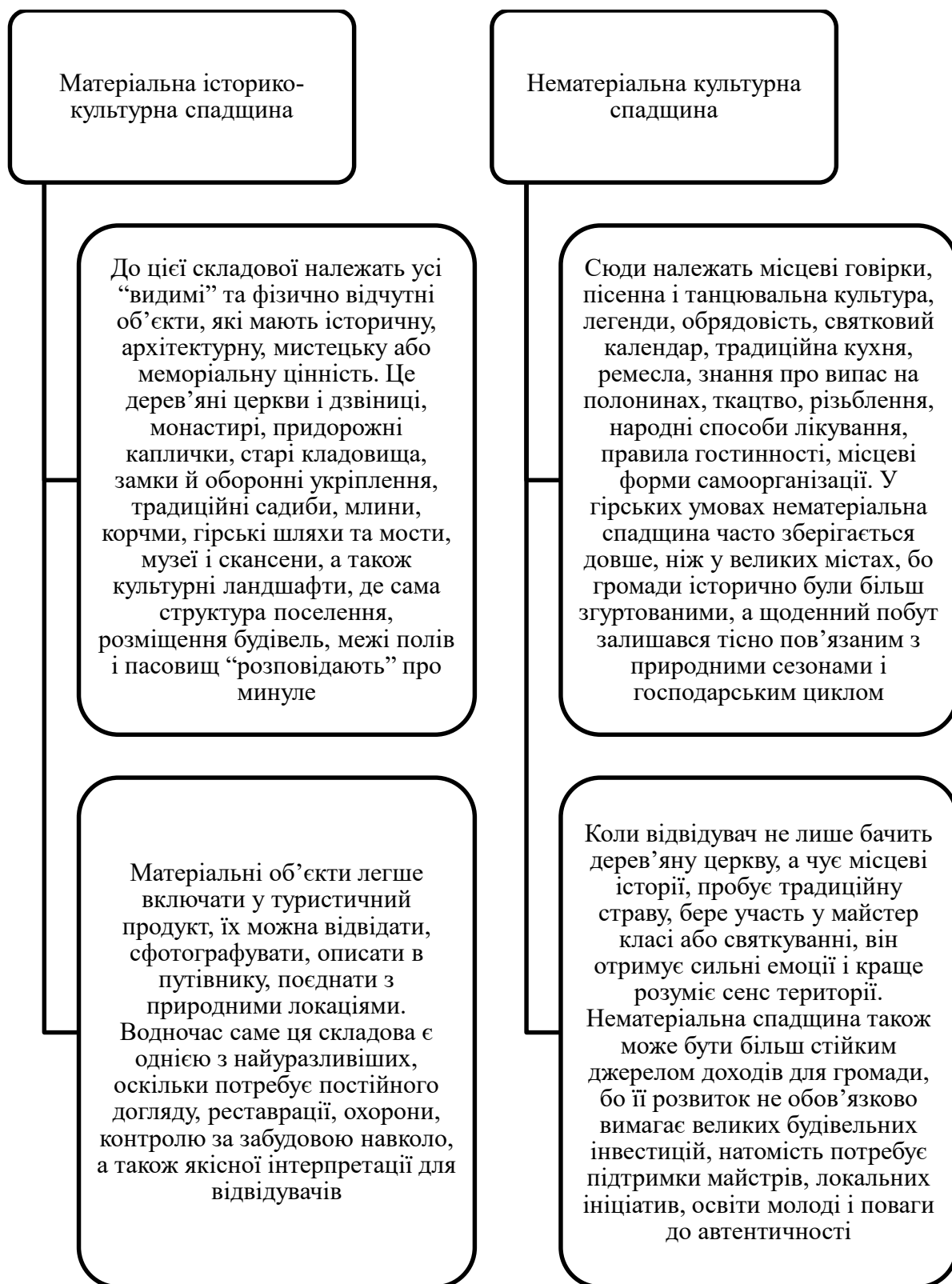

Рис.1.2. Складові історико-культурного потенціалу гірських територій

Сформовано автором за даними джерел: [22-25]

Разом з тим історико-культурний потенціал гірських територій є вразливим до низки сучасних викликів. Урбанізаційні процеси, трудова міграція, старіння населення гірських сіл, руйнування традиційних форм господарювання, а також вплив глобалізації і масової культури призводять до того, що частина нематеріальної спадщини поступово забувається, змінюється структура поселень, зникають елементи традиційного ландшафту. Нерідко комерціалізація туризму спричиняє поверхнєве використання культурних мотивів у вигляді стилізації, що може призводити до спрощення та спотворення автентичних традицій. Додатковою загрозою стають воєнні події, недофінансування реставраційних робіт, відсутність системного обліку і охорони пам'яток, а також кліматичні зміни, які впливають на стан дерев'яних споруд і культурних ландшафтів. У цих умовах історико-культурний потенціал гірських територій потребує не лише фіксації у вигляді переліків пам'яток і описів традицій, а й активної політики збереження, популяризації та осучаснення, яка базується на співпраці органів влади, науковців, громадських організацій, місцевих громад та бізнесу. Саме такий підхід дозволяє перетворити історико-культурний потенціал гірських регіонів, зокрема Українських Карпат, на стійку основу для розвитку туризму і рекреації, збереження ідентичності та формування позитивного іміджу території [11;30;44].

В контексті забезпечення економічної безпеки, історико-культурний потенціал є одним з головних чинників конкурентоспроможності туристичної дестинації. Він дозволяє розширювати пропозицію послуг, поєднувати природний туризм з культурно пізнавальним, подієвим, гастрономічним, релігійним туризмом. На основі локальної спадщини формуються бренди сіл і міст, створюються тематичні маршрути, музеї, етнопарки, фестивалі, ремісничі й гастрономічні тури. Це генерує додаткові доходи для місцевих жителів, стимулює розвиток малого бізнесу, сприяє зайнятості молоді, зменшує ризики депопуляції гірських територій. Водночас історико-культурний потенціал виконує важливу освітню та виховну функцію, адже через знайомство з

історією, традиціями та духовними цінностями місця формується повага до власної культури, толерантне ставлення до інших етнічних і релігійних груп, відповідальне ставлення до довкілля. У сучасних умовах, коли суспільство переживає наслідки воєнних подій, історико-культурний потенціал гірських територій набуває ще більшої ваги як ресурс психологічної підтримки, національної єдності та відновлення довіри до майбутнього, оскільки нагадує про глибинні корені, силу традицій та здатність спільноти зберігати свою самобутність навіть у найскладніших обставинах.

1.3. Особливості туризму і рекреації в гірських територіях

Особливості туризму і рекреації в гірських територіях насамперед пов'язані з унікальним поєднанням природних умов, просторової організації території та способу життя місцевого населення. Гори відрізняються вертикальною будовою простору, наявністю різких перепадів висот, складним рельєфом, значною мозаїчністю ландшафтів на відносно невеликих відстанях. Для гірських регіонів характерна висока сезонність туристичних потоків, залежність від погодних умов, потреба в спеціалізованій інфраструктурі і високі вимоги до безпеки відвідувачів. Важливою особливістю туризму в горах є домінування активних форм відпочинку, що пов'язані з фізичним навантаженням та перебуванням просто неба протягом тривалого часу. Піший туризм, гірські походи з рюкзаком, сходження на вершини, велосипедні маршрути, лижні та сноуборд маршрути, сплави гірськими річками, скелелазіння, спелеотуризм, ендуро та інші види активного відпочинку вимагають від туриста певної фізичної підготовки, знань про особливості гірського середовища, навичок орієнтування на місцевості. Це відрізняє гірський туризм від багатьох інших форм відпочинку, де роль пасивного споглядання і споживання послуг є значно вищою. У горах відвідувач стає більш залученим до процесу подорожі, відчуває зміну висоти, температуру повітря, силу вітру, складність підйомів і спусків. Саме це формує підвищені

вимоги до організації маршрутів, маркування стежок, підготовки гідів, доступності засобів зв'язку і рятувальних служб (табл.1.3).

Таблиця 1.3

Особливості рекреації в гірських територіях

Особливість	Розгорнутий опис “як саме це працює”	Що потрібно, щоб рекреація була якісною і безпечною
Поєднання оздоровлення з дозованою активністю	Рекреація в горах майже завжди включає рух, навіть якщо людина не ставить спортивних цілей. Підйоми, спуски, нерівні стежки залучають більше м'язових груп, ніж рівнинна прогулянка, поліпшують витривалість, тренують дихання. Водночас гірське повітря, хвойні ліси, нижчі температури влітку, природні аромати і фонова тиша підсилюють відчуття відновлення. Для багатьох відвідувачів головний ефект полягає у змішаному результаті, коли є і фізична «легка втома», і психологічне розвантаження	Потрібні маршрути різної інтенсивності, чіткі позначки складності, місця перепочинку, доступ до питної води, інструкції щодо безпечного навантаження для людей з різним станом здоров'я. Для санаторіїв і рекреаційних центрів потрібні стандарти програм, узгодженість між медичною частиною і активностями на природі, а також транспорт до стартів легких маршрутів без надмірного використання приватних авто
Психологічний ефект тиші, простору і “перезавантаження”	Гірська рекреація часто працює як антистресовий механізм. Панорами дають відчуття простору, ліс знижує рівень шуму, природні ритми зав'язують увагу на простих речах, диханні, кроках, воді. Відвідувачі прагнуть менше соціальної напруги, менше натовпів, більше “тихих” локацій, де можна відновити сон, зняти тривогу, повернути здатність концентруватися. У сучасних умовах цей ефект посилюється потребою у психологічному відновленні після стресових подій	Потрібні правила щодо шуму, підтримка “тихих зон”, контроль за хаотичним рухом транспорту по полонинах, екологічна культура поведінки. Важливі малі, але добре облаштовані місця відпочинку, які зменшують сміття і стихійні стоянки. Для реабілітаційних програм потрібні фахівці, партнерства з психологами, делікатний сервіс і сценарії відпочинку без перевантаження людей
Сезонність і залежність від погоди та ризиків	У горах рекреація різко залежить від сезону та погоди. Взимку це може бути відпочинок на курортах і прогулянки сніговими маршрутами, але із ризиком лавин і обмерзань. Влітку це походи, веломаршрути, водні активності, але із ризиком гроз, паводків і спеки в долинах. У міжсезоння часто зростають ризики слизьких стежок і туманів, при цьому менше людей і більше запиту на спокій	Потрібні інформаційні центри, актуальні попередження про погоду і ризики, навчання гідів і персоналу, система порятунку і зрозумілі правила для відвідувачів. Варто мати резервні маршрути і “план Б” для сімей, а також адаптовані програми для міжсезоння, щоб зменшувати сезонні провали і розвантажувати пікові періоди

Сформовано автором за даними джерел: [19-22]

Ще одна характерна риса рекреації в гірських територіях полягає у поєднанні лікувально оздоровчих, екологічних і психологічно відновлювальних функцій. Чисте повітря, відносно невисока температура влітку, насиченість атмосфери фітонцидами хвойних лісів, наявність мінеральних вод і лікувальних грязей створюють передумови для розвитку санаторно курортного лікування, оздоровчих таборів, програм реабілітації, у тому числі психологічної. Гірські ландшафти сприяють зниженню рівня стресу, відновленню емоційної рівноваги, формуванню відчуття віддаленості від повсякденних проблем. Тому у горах активно розвиваються практики йоги на природі, медитативні прогулянки, так зване лісове купання, програми тиші без використання електронних девайсів. Усе це робить гірські території особливо привабливими в умовах зростання урбанізації та інформаційного перевантаження, коли міські жителі шукають місця для комплексного відновлення фізичних і психічних ресурсів [50-53].

Особливості туризму в гірських територіях насамперед пов'язані з унікальною просторовою організацією гірського середовища. Гори мають складний рельєф, великі перепади висот, вузькі долини, круті схили, віддаленість багатьох локацій від основних транспортних коридорів. Саме це створює особливі умови формування туристичних маршрутів, коли відстані на карті здаються невеликими, але час подорожі зростає через серпантини, гірські перевали, зміну висоти. Туризм у горах завжди пов'язаний з необхідністю враховувати вертикальний профіль території, типи ландшафтів, схильність схилів до зсувів, лавин, каменепадів, сезонні обмеження. У той самий час ця складність простору робить гори надзвичайно привабливими для туристів, адже майже кожен поворот дороги відкриває нові панорами, поєднання лісів, полонин, стрімких потоків, водоспадів, скель. У межах одного гірського регіону, зокрема в Українських Карпатах, можна поєднати відвідування високогірних хребтів, мальовничих долин, озер, водоспадів, історичних поселень, що надає подорожі яскраво виражений ефект різноманітності і

постійної зміни вражень. Відтак, це одна з найбільш характерних особливостей гірського туризму у порівнянні з рівнинними територіями (рис.1.3).

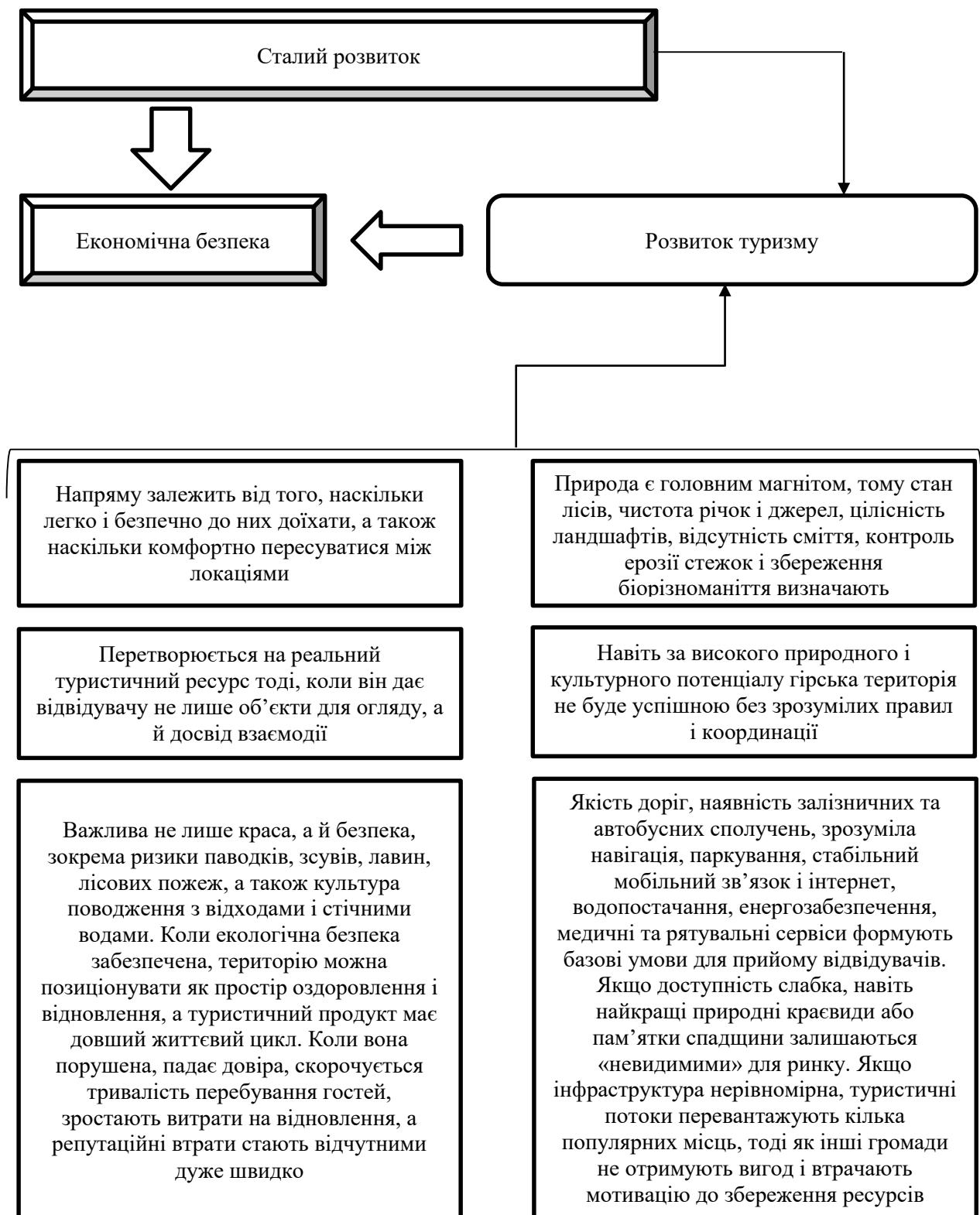

Рис.1.3. Туристично-рекреаційні детермінанти гірських територій

Сформовано автором за даними джерел: [57-59]

Для туризму в горах характерне домінування активних видів подорожей, які вимагають від відвідувачів фізичної витривалості, відповідального ставлення до безпеки та готовності адаптуватися до змін погоди [17-18]. Найпоширенішими формами є піший туризм і гірські походи різної тривалості, спортивні сходження на вершини, гірськолижний і сноуборд туризм, велосипедні маршрути, сплави гірськими річками, скелелазіння, спелеотуризм. Усі ці види діяльності потребують маркованих стежок, карт, навігаційних засобів, наявності рятувальних служб, підготовлених гідів. Важливу роль відіграють туристичні притулки, гірські хати, бази, готелі, що розташовані на ключових вузлах маршрутів. Особливість у тому, що в горах турист часто проводить значну частину дня в умовах, де немає швидкого доступу до медичної допомоги, транспорту, зв'язку. Тому якість підготовки маршруту, зміст інформаційних щитів, прогноз погоди, рівень підготовленості групи безпосередньо впливають на безпеку і комфорт подорожі. Для Українських Карпат це означає необхідність системної роботи з маркування маршрутів, створення мережі укриттів і притулків, розвитку культури відповідального гірського туризму. Сезонність є ще однією ключовою особливістю гірського туризму. У зимовий період гори приваблюють поціновувачів лижного спорту, сноубордингу, зимових походів, різдвяних і новорічних свят. У цей час навантаження концентрується навколо гірськолижних курортів, де потрібна розвинена інфраструктура підйомників, трас різного рівня складності, служб безпеки, пунктів прокату спорядження. У теплі сезони минулий зимовий відпочинок змінюється пішими та велосипедними маршрутами, кінними турами, фестивалієм і подієвим туризмом, поїздками до озер, водоспадів, панорамних оглядових майданчиків. Весна і осінь часто приваблюють туристів, які цінують менші натовпи, фототуризм, спостереження за зміною природи. Така виражена сезонність створює низку управлінських викликів, оскільки інфраструктура повинна витримувати пікові навантаження в окремі періоди, а місцеві громади потребують стабільних доходів протягом усього року. Водночас вона відкриває можливість для спеціалізації на різних видах

туризму у різні сезони, що особливо важливо для регіонів, які прагнуть зменшити залежність від короткого зимового чи літнього піку.

Рекреація в гірських територіях охоплює комплекс видів діяльності, спрямованих на відновлення фізичних сил, психічного стану та емоційної рівноваги людини через перебування у природному зовнішньому середовищі. Гірські ландшафти створюють особливі умови для такого відпочинку, оскільки поєднують чисте повітря, різноманітні типи рослинності, воду, тишу, відносну віддаленість від міського шуму та інформаційного перевантаження. На відміну від суто туристичних подорожей, де головний акцент робиться на зміні місця, враженнях і пізнанні, рекреація зосереджується на оздоровленні, відпочинку, зменшенні стресу, нормалізації біоритмів, покращенні самопочуття. Так, саме в свого роду гірських регіонах рекреаційна діяльність охоплює як короткочасні прогулянки і відвідування оглядових майданчиків, так і тривале перебування у санаторіях, оздоровчих центрах, реабілітаційних закладах, гостьових садибах із спеціальними програмами відпочинку. Саме ця спрямованість на регенерацію ресурсів людини робить гірські території надзвичайно цінними для розвитку рекреаційної функції. Важливою особливістю рекреації в гірських територіях є її тісний зв'язок з природними лікувальними чинниками. У багатьох гірських регіонах зосереджені джерела мінеральних вод, лікувальні грязі, особливі мікрокліматичні умови, насичене негативними іонами повітря середовище, високий вміст фітонцидів у хвойних лісах. На цій основі формується санаторно курортна рекреація, яка поєднує медичний супровід, бальнеологічні процедури, кліматотерапію, дозовану рухову активність і психологічну підтримку. Гірські території, зокрема Українські Карпати, мають значний потенціал для лікування та профілактики захворювань органів дихання, серцево-судинної системи, опорно рухового апарату, а також для відновлення після тривалих стресів, травм, перенесених хвороб. Рекреаційні програми часто будуються на поєднанні прогулянок по лісових маршрутах, легких походів, занять лікувальною фізкультурою, водних процедур, інгаляцій, дієтичного харчування і організованого дозвілля. Такий комплексний підхід робить

гірську рекреацію особливо актуальною для населення великих міст, де зростає вплив малорухомого способу життя та хронічного стресу.

1.4. Методика дослідження та оцінки ефективності використання природного та історико-культурного потенціалу гірських територій

Методики дослідження та оцінки ефективності використання природного та історико-культурного потенціалу гірських територій на нашу думку, є надзвичайно різноманітними, оскільки поєднують природничі, економічні, соціологічні та культурологічні підходи. Їхня спільна мета полягає у тому, щоб не тільки описати ресурси і зафіксувати їх кількісні та якісні характеристики, а й з'ясувати, наскільки раціонально вони використовуються в туристично рекреаційній діяльності, чи не перевищує туристичне навантаження допустимі межі, чи отримують користь місцеві громади. Для гірських регіонів, включно з Українськими Карпатами, методики дослідження завжди мають зважати на просторову неоднорідність території, складні природні умови, сезонність туризму, вразливість ландшафтів та культурної спадщини. Тому в одному дослідженні часто поєднують аналіз статистичних даних, польові обстеження, картографічні і геоінформаційні методи, соціологічні опитування та експертні оцінки. Такий міждисциплінарний підхід дозволяє не лише зібрати інформацію, а й перетворити її на основу для прийняття управлінських рішень у сфері сталого розвитку туризму (табл.1.4).

Застосовують фотофіксацію, тривимірне сканування, дроне зйомку, історико-картографічний аналіз, що дає змогу порівнювати сучасний стан об'єкта з його виглядом у минулому. Для нематеріальної спадщини використовуються етнографічні експедиції, глибинні інтерв'ю з носіями традицій, аудіо та відеозапис обрядів, пісень, переказів, документування локальних рецептів і ремесел. Важливе значення мають методики картування культурних практик коли на карту наносяться місця проведення свят, ярмарків, місця, пов'язані з легендами, маршрути традиційних перегонів худоби. Так

формують комплексне уявлення про культурний ландшафт гірської території як основу для створення туристичних продуктів [8;15;48].

Таблиця 1.4

Причини проводити постійне оцінювання ефективності використання природного та історико-культурного потенціалу гірських територій

Причина	Пояснення
Запобігання деградації природних і культурних ресурсів	Без систематичного оцінювання дуже легко перейти межу, за якою туристичне навантаження руйнує те, на чому ґрунтується привабливість гірських територій. Постійний моніторинг стану лісів, ґрунтів, водних ресурсів, пам'яток архітектури, нематеріальної спадщини дозволяє вчасно виявляти негативні тенденції, обмежувати доступ до вразливих ділянок, змінювати практики ведення бізнесу і поведінку відвідувачів
Обґрунтування управлінських рішень і інвестицій	Дані про ефективність використання природного та історико-культурного потенціалу необхідні для планування бюджету, залучення грантів, приватних інвестицій, визначення пріоритетів розвитку. Місцева влада і громади можуть аргументовано показати, де потрібна інфраструктура, реставрація, навчання персоналу, а де варто запровадити жорсткі обмеження, що зменшує ризик хаотичних рішень і конфліктів
Забезпечення балансу інтересів громади, бізнесу і природи	Регулярна оцінка дає змогу бачити, як розподіляються вигоди від туризму між місцевими жителями, підприємцями, бюджетом, а також які екологічні та соціальні витрати виникають. Це створює основу для чесного діалогу про правила гри, податкову політику, механізми компенсації, участь громад у прийнятті рішень, що є важливою умовою сталого розвитку гірських територій
Адаптація до змін клімату і безпекових викликів	Гірські регіони особливо чутливі до змін клімату, зростання частоти екстремальних опадів, посух, а в українських реаліях також до наслідків війни. Оцінювання ефективності використання потенціалу дозволяє відстежувати вплив цих факторів, коригувати тривалість сезонів, маршрути, інфраструктурні рішення, програми рекреації, щоб зменшувати ризики паводків, зсувів, лісових пожеж і одночасно підтримувати соціальну стійкість громад

Сформовано автором за даними джерел: [32-35]

Щоб оцінити ефективність використання природного та історико-культурного потенціалу, застосовують спеціальні методики побудови системи індикаторів і показників сталого розвитку туризму. У таку систему можуть входити показники туристичного навантаження кількість відвідувачів на одиницю площі, тривалість перебування туристів, сезонні коливання, показники економічного ефекту доходи від туризму, частка зайнятих у туристично рекреаційній сфері, податкові надходження, а також показники збереженості ресурсів частка відреставрованих пам'яток, площа природоохоронних територій, частота порушень природоохоронного законодавства. Для аналізу таких даних використовують методики багатокритеріальної оцінки, рейтингові шкали, експертні опитування, порівняння з еталонними дестинаціями, де принципи сталого туризму вже успішно впроваджені. Часто застосовують ситуаційний аналіз та аналіз сильних і слабких сторін, можливостей і загроз у туризмі, який допомагає визначити, чи використовується природний та культурний потенціал збалансовано, чи є перекося у бік масового туризму з ризиком деградації ресурсів.

Сучасні підходи до дослідження гірських територій дедалі частіше акцентують на участі місцевих громад і зацікавлених сторін, тому до набору методик включають різні форми залучення населення. Це громадські обговорення, фокус групи, воркшопи для представників органів місцевого самоврядування, бізнесу, громадських організацій, а також опитування туристів, власників садиб зеленого туризму, гідів, працівників музеїв. Завдяки таким методам збирають інформацію про те, як місцеві жителі сприймають туризм, чи відчують вони вигоди від використання природного та культурного потенціалу, які проблеми вважають найгострішими. Для гірських територій важливо враховувати і традиційні неформальні системи управління ресурсами, тому до дослідження залучають старших мешканців, лідерів громад, носіїв традицій. У поєднанні з кількісними показниками такі якісні дані дозволяють глибше зрозуміти, чи справді туризм сприяє розвитку

території, чи не породжує конфлікти навколо землекористування, доступу до лісів, водних ресурсів, сакральних місць [13;62;53].

Перспективні методики дослідження та оцінки ефективності використання природного та історико-культурного потенціалу ґрунтуються на інтеграції просторового моделювання, сценарного аналізу та стратегічного планування. Застосування геоінформаційних систем у поєднанні з соціально економічними та культурними даними дає змогу моделювати наслідки розвитку інфраструктури, відкриття нових туристичних маршрутів, розширення меж населених пунктів. Сценарний підхід дозволяє порівняти різні варіанти майбутнього, наприклад сценарій масового безконтрольного туризму, сценарій жорстких обмежень, сценарій збалансованого розвитку з орієнтацією на екологічний і культурно пізнавальний туризм. Кожен сценарій оцінюється за системою індикаторів, що відображають стан природного середовища, збереженість культурної спадщини, доходи місцевого населення, рівень задоволення туристів. На основі таких оцінок формуються стратегії і програми розвитку гірських територій, зокрема Українських Карпат, у яких природний і історико-культурний потенціал розглядається не як ресурс для швидкого отримання прибутку, а як довгострокова основа благополуччя громад і збереження унікальності регіону.

При цьому, критично важливим являється саме усвідомлення того, що оцінка ефективності використання природного та історико культурного потенціалу гірських територій повинна бути невіддільною від принципів сталого розвитку. Це означає, що успіх туристично рекреаційного розвитку не можна вимірювати лише зростанням кількості відвідувачів або фінансовими показниками. Необхідно враховувати, чи зберігаються лісові та водні екосистеми, чи не руйнуються традиційні ландшафти, чи отримують місцеві громади справедливу частку вигод від туризму, чи посилюється або, навпаки, послаблюється їх культурна ідентичність. Застосування системи індикаторів сталого туризму, сценарного моделювання, участі громад у плануванні та оцінюванні дозволяє перетворити результати досліджень на конкретні

управлінські рішення, які спрямовані на довгострокове збереження унікальності гірських територій. Для Українських Карпат це особливо важливо, оскільки від того, наскільки науково обґрунтованими і комплексними будуть підходи до оцінки і використання природного та історико культурного потенціалу, залежить не тільки туристична привабливість регіону, а й якість життя місцевих мешканців і збереження спадщини для майбутніх поколінь.

РОЗДІЛ 2

АНАЛІЗ ТА ОЦІНКА ВИКОРИСТАННЯ ПРИРОДНОГО ТА ІСТОРИКО-КУЛЬТУРНОГО ПОТЕНЦІАЛУ УКРАЇНСЬКИХ КАРПАТ

2.1. Загальна характеристика туризму і рекреації в Українських Карпатах

Загальна характеристика туризму і рекреації в Українських Карпатах у період до пандемії COVID-19 та повномасштабної війни пов'язана з поступовим переходом від спадщини радянської санаторно курортної моделі до ринкової, більш різноманітної та гнучкої системи організації відпочинку. Гірські райони Львівської, Івано Франківської, Закарпатської та частково Чернівецької областей формували цілісний туристично рекреаційний простір, де поєднувалися природні ресурси, історико культурна спадщина, традиційний уклад життя і нові форми підприємництва. Основу пропозиції становили гірськолижні курорти, санаторно оздоровчі комплекси на мінеральних водах, бази відпочинку, дитячі табори, а також швидко зростаючий сектор сільського зеленого туризму. Саме завдяки цьому Українські Карпати до 2019 року перетворилися на один з основних напрямів внутрішнього туризму, а також приваблювали певну кількість іноземних відвідувачів з країн Центральної і Східної Європи. Так, туризм до пандемії мав виразну сезонну структуру. Узимку домінував гірськолижний і сноуборд туризм, зосереджений навколо великих і малих курортів з підйомниками, трасами різного рівня складності, пунктами прокату спорядження. У цей період гірські громади орієнтувалися на короткі заїзди на 3–7 днів, пов'язані з новорічними та різдвяними святами, шкільними канікулами, корпоративними відпочинками. Влітку активізувалися піші та велосипедні мандрівки, молодіжні та сімейні походи, кінні тури, сплави гірськими річками, відвідування озер, водоспадів, історичних замків і дерев'яних храмів. Весна та осінь були міжсезонням, однак поступово набували значення для фототуризму, фестивалів, освітніх турів, релігійних

паломництв. Такого роду структура дозволяла певною мірою розтягувати туристичний сезон у часі, хоча пікові навантаження залишалися дуже концентрованими (табл.2.1).

Таблиця 2.1

Українські Карпати як місце для туризму й рекреації

Аспект	Характеристика
Різноманітність видів туризму	Українські Карпати пропонують поєднання активного, пізнавального, екологічного, релігійного, гастрономічного, фестивального туризму. На відносно компактній території можна здійснювати піші походи, гірськолижний відпочинок, велосипедні маршрути, сплави річками, екскурсії до замків і дерев'яних храмів, відвідувати фестивалі та ярмарки, що робить регіон привабливим для різних цільових груп
Рекреаційний і оздоровчий потенціал	Карпати мають сприятливий клімат, чисте повітря, хвойні ліси, мінеральні води, що створює добрі умови для оздоровлення, профілактики і реабілітації. Санаторії, пансіонати, приватні садиби поєднують традиційні лікувальні програми з сучасними підходами до велнес, реабілітації після стресу, сімейного відпочинку, що підсилює значення регіону як простору відновлення фізичного і психічного здоров'я
Культурне середовище і гостинність	Гірські громади зберегли значну частину традиційної культури, народного мистецтва, місцевої кухні, обрядовості, що робить подорожі не лише візуально привабливими, а й змістовними. Гостинність місцевих жителів, готовність ділитися історіями, ремеслами, рецептами, музикою формує емоційну прив'язаність до регіону і стимулює повторні відвідування
Водночас перевага і виклик	Туристична привабливість Українських Карпат поєднується з проблемами нерівномірного розвитку інфраструктури, перевантаження окремих локацій, конфліктів довкола лісокористування і забудови. Це створює необхідність переходу до моделей, де збереження природи, культурної спадщини і добробуту місцевих жителів стає таким самим важливим критерієм успіху, як кількість туристів і фінансові показники

Сформовано автором за даними джерел: [17-20]

Закарпатські та прикарпатські курорти на мінеральних водах пропонували програми лікування і профілактики захворювань органів дихання, серцево-судинної системи, опорно-рухового апарату. Санаторії та пансіонати доповнювали цей профіль елементами сучасного велнес підходу, фітнес програмами, спа послугами, дієтичним харчуванням. Значна частина відпочивальників приїжджала на 10–14 днів з орієнтацією на медичний ефект, а не лише на зміну обстановки. Паралельно сільські садиби та невеликі готелі в гірських селах пропонували м'якший, неформальний формат рекреації, де

акцент робився на чистому повітрі, місцевій кухні, участі у сільських роботах, прогулянках лісом і полонинами. Так, це сприяло диверсифікації рекреаційної пропозиції і поступово залучало інші соціальні групи, зокрема сім'ї із середнім рівнем доходів та молодь. Організаційно туризм і рекреація в Українських Карпатах до пандемії базувалися на поєднанні діяльності туроператорів та самостійно організованих подорожей. Частина відвідувачів користувалася послугами туристичних фірм, які формували пакетні тури з транспортом, проживанням, харчуванням і екскурсійною програмою. З розвитком інтернет сервісів і онлайн бронювання дедалі більша частина мандрівників самостійно планувала маршрути, резервувала житло, користувалася залізничним та автобусним транспортом, особистими автомобілями. Туристичні потоки концентрувалися навколо транспортних вузлів Львова, Івано-Франківська, Ужгорода, Яремче, містечок біля гірськолижних курортів. У сільських громадах виникали асоціації власників садиб, місцеві туристичні інформаційні центри, неформальні професійні мережі гідів і перевізників. Таким чином система туризму ставала більш горизонтальною, зростала роль місцевих ініціатив та малого бізнесу.

У використанні історико-культурного потенціалу до пандемії домінувала модель, за якої природа виступала головним магнітом, а культурна спадщина виконувала доповнювальну, але дедалі важливішу роль. Організовані й самостійні групи включали до своїх програм відвідування дерев'яних церков, монастирів, замків, старих курортних вілл, музеїв під відкритим небом, етнографічних музеїв. Широко практикувалися фестивалі народної музики, гастрономічні свята, ярмарки ремесел, дні села, які прив'язували до туристичного сезону і використовували як засіб промоції громади. Розвивався релігійний туризм до відомих святинь, паломницькі маршрути поєднувалися з рекреаційним відпочинком у горах. Пам'ятки спадщини, природні локації і живі традиції утворювали певні туристичні кластери, хоча їх розвиток був нерівномірним і часто залежав від активності конкретних громад та локальних лідерів.

Після пандемії COVID-19 та початку повномасштабної війни туризм і рекреація в Українських Карпатах набули якісно нового характеру. Регіон перестав бути лише популярною зоною відпочинку і став одночасно місцем безпечнішого проживання, гуманітарним простором і територією психологічного відновлення. З 2022 року значна частина готелів, садиб, хостелів, санаторіїв змінила профіль діяльності та почала приймати внутрішньо переміщених осіб, релокованих працівників компаній, студентів, науковців. Частина закладів працює у змішаному форматі коли частина номерного фонду використовується для довгострокового проживання, а частина залишається доступною для класичних туристів. Так, це змінило ритм життя гірських громад, збільшило навантаження на інфраструктуру, але водночас дало стабільніший грошовий потік, ніж короткі сезонні заїзди. Природний та історико-культурний потенціал Карпат у цих умовах виконує не лише рекреаційну функцію, а й роль середовища адаптації для людей, які пережили травматичні події, втрату житла або тривалий стрес. Суттєво змінився профіль відвідувачів і зміст туристичних продуктів. Якщо до пандемії переважали відносно безтурботні відпочивальники, які шукали розваг, спорту, святкових подій, то тепер значну частину гостей становлять люди з підвищеною потребою у тиші, безпеці, психологічному відновленні. Це військовослужбовці у відпустці, ветерани, волонтери, медики, внутрішньо переміщені сім'ї, які шукають місце, де можна хоча б частково відновити відчуття нормального життя. Для них пропонують програми м'якої рекреації поєднання легких походів, прогулянок лісом, йоги, арт терапії, майстер класів з традиційних ремесел, сімейних анімаційних програм. Зросла роль невеликих групових турів, форматів, орієнтованих на неформальне спілкування та взаємну підтримку, а не на масові розважальні заходи. Історико культурна спадщина використовується як ресурс для відчуття тяглості та стійкості єднання поколінь, демонстрації прикладів виживання громад у складні історичні періоди, що важливо в умовах війни (рис.2.1).

Рис.2.1. Роль гірських територій в умовах повномасштабного збройного вторгнення

Сформовано автором

Використання природного потенціалу після пандемії та з початком війни стало ще більш суперечливим. Так, існує постійна присутність людей у гірських громадах, нові довгострокові мешканці, зростання попиту на дрова, воду, продукти харчування збільшують навантаження на лісові та водні

ресурси. Є ризики активізації як легальних, так і тіньових рубок, освоєння нових територій під забудову, створення тимчасових споруд без достатнього врахування екологічних наслідків. З іншого боку, саме війна і пандемія зробили більш очевидною роль Карпат як критично важливої природної опори держави. Це стимулює розвиток волонтерських екологічних ініціатив, прибирання сміття на популярних маршрутах, громадський контроль за станом лісів, інтерес до екологічного виховання дітей і молоді. Частина власників туристичних об'єктів інвестує у відновлювані джерела енергії, локальні системи очищення води, екологічно дружні рішення, оскільки це підвищує і економічну, і безпекову стійкість бізнесу у ситуації постійних ризиків.

2.2. Тенденційний аналіз ключових показників використання природного та історико-культурного потенціалу Українських Карпат

Використання природного та історико культурного потенціалу Українських Карпат з часу відновлення незалежності України проходило кілька етапів, які відображають загальні трансформації економіки та суспільства. На початку 1990-х років відбувався розпад радянської системи санаторно курортного лікування і централізованого планування туризму. Багато будинків відпочинку, профілакторіїв, туристичних баз опинилися у стані занепаду, змінили власника або були частково законсервовані. У цей період природний та історико культурний потенціал Карпат використовувався скоріше стихійно. Місцеві жителі почали приймати гостей у приватних оселях, з'явилися перші форми сільського зеленого туризму, але відсутність чіткої державної політики, слабка інфраструктура, поганий стан доріг і транспортного сполучення обмежували масштаби цього процесу. Водночас саме тоді почала формуватися нова суспільна чутливість до ідеї збереження природи та культурної спадщини як ресурсу майбутнього розвитку, а не лише як фону для господарської діяльності. В 2000-х роках ситуація поступово змінювалася. Економічна стабілізація, зростання доходів частини населення, розвиток малого бізнесу

створили умови для активнішого використання карпатського потенціалу. З'явилися інвестиції у готелі, приватні садиби, туристичні комплекси, гірськолижні курорти. Одночасно розширювалася мережа природоохоронних територій, національних парків, заповідників, де почали впроваджувати екологічні стежки, інформаційні центри, програми екологічної освіти. Зростала роль транскордонних проєктів з країнами Центральної Європи, які підтримували розвиток екологічного туризму, маркування маршрутів, відновлення історичних пам'яток, популяризацію традиційної дерев'яної архітектури та нематеріальної культурної спадщини. У цей період Карпати поступово перетворювалися на 1 з головних внутрішніх туристичних регіонів країни, де поєднувалися гірськолижний, пішохідний, етнографічний, релігійний та санаторно-курортний туризм [13;20;39].

Упродовж 2000-х і на початку 2010-х років активніше почав використовуватися історико-культурний потенціал Карпат. Відновлювалися та реставрувалися дерев'яні церкви, сакральні комплекси, музеї під відкритим небом, створювалися нові етнографічні експозиції у селах і невеликих містечках. Зростала кількість фестивалів, ярмарків, днів села, музичних і кулінарних свят, які прив'язували до туристичного сезону. Місцеві громади усвідомлювали, що традиційні ремесла, народний одяг, пісенна і танцювальна культура, народна кухня можуть стати не лише символом ідентичності, а й важливим елементом туристичного продукту. Туристи приїжджали вже не тільки за краєвидами, а й за досвідом занурення у локальну культуру [25;59;67]. Водночас відсутність єдиної стратегії часто призводила до фрагментарності таких ініціатив. Одні громади успішно використовували спадщину для комплексного розвитку, інші обмежувалися епізодичними заходами без довгострокових планів. Після 2014 року використання природного та історико-культурного потенціалу Українських Карпат набуло нових відтінків через зміну загальнодержавного контексту. Воєнні події на Сході і втрата частини морського узбережжя як курортного регіону переорієнтували значну частину внутрішніх туристичних потоків у бік Західної України. Карпати стали

сприйматися як відносно безпечна і доступна альтернатива закордонному відпочинку. Це стимулювало швидке зростання кількості приватних садиб, малих готелів, гірськолижних локацій, екскурсійних бюро. Активніше почали розвиватися поєднані продукти, де у межах 1 туру пропонували гірські маршрути, відвідування водоспадів, дегустацію локальних страв, знайомство з дерев'яними храмами та фестивалями. З 1 боку це сприяло економічному пожвавленню гірських громад, з іншого посилило тиск на лісові та водні екосистеми, а також розширило поле для хаотичної забудови схилів без достатнього врахування природних обмежень. Питання сталого розвитку вийшло на передній план, але системні відповіді на всі виклики ще не були сформовані.

Напередодні пандемії COVID-19 Українські Карпати увійшли у період, коли природний та історико культурний потенціал використовувався вже значно інтенсивніше, ніж у перші 2 десятиліття незалежності. Розвивалися цифрові сервіси бронювання, промоційні кампанії у соціальних мережах, створювалися бренди регіонів та окремих громад. Зростала роль внутрішнього туризму серед молоді, сімей з дітьми, активних мандрівників, які шукають поєднання природи, культури та спортивних активностей. Однак разом з успіхами ставали помітними і структурні проблеми. Нерівномірний розвиток інфраструктури, концентрація туристичних потоків у кількох надпопулярних місцях, конфлікти навколо лісокористування, загрози для автентичної архітектури та ландшафтів показували межі екстенсивного використання потенціалу Карпат. Саме у цей момент стало очевидно, що подальший розвиток потребує більш чіткої орієнтації на принципи сталості, глибшого залучення місцевих громад до прийняття рішень, кращої координації між природоохоронною політикою, культурною спадщиною та туристичною діяльністю. Пандемія лише різко перервала цю траєкторію, але не відмінила накопичений досвід і не зняла з порядку денного питання про те, як надалі поєднувати економічні інтереси з відповідальним ставленням до унікального природного і культурного ресурсу Українських Карпат (рис.2.2).

Рис.2.2. Використання природного та історико-культурного потенціалу
Українських Карпат

Сформовано автором

Період пандемії COVID-19 став для Українських Карпат своєрідним лабораторним експериментом, під час якого різко змінився характер використання природного та історико культурного потенціалу регіону. На початку 2020 року майже повна зупинка міжнародних подорожей, локдаун, обмеження міжрегіонального пересування призвели до раптового падіння туристичних потоків. Багато готелів, садиб сільського зеленого туризму, санаторіїв та екскурсійних служб опинилися на межі закриття, частина закладів тимчасово припинила діяльність. Водночас для природи Карпат це означало короткий період відносного перепочинку, зменшився шум на популярних маршрутах, знизилася навантаження на полонини, ліси, водоспади, зменшився обсяг побутових відходів у туристичних зонах. Історико культурні об'єкти, музеї, дерев'яні храми, етнографічні комплекси залишилися без відвідувачів, що загостило проблему їх фінансування, однак дозволило переосмислити підходи до роботи, підготувати нові експозиції, цифровий контент, онлайн екскурсії, які згодом стали частиною сучасного туристичного продукту.

З початком повномасштабної війни у лютому 2022 року використання природного та історико культурного потенціалу Українських Карпат зазнало радикального переосмислення. Регіон став одним з основних центрів розміщення внутрішньо переміщених осіб, релокації бізнесу, частини освітніх та культурних установ. Готелі, санаторії, туристичні бази, які ще вчора орієнтувалися на сезонні потоки туристів, почали виконувати функцію тимчасового або навіть довготривалого житла для людей, що рятуються від обстрілів. Природний потенціал Карпат у цих умовах став ресурсом, який забезпечує не лише відпочинок, а й базове відчуття безпеки та психологічної підтримки. Ліси, гори, чисте повітря, тиша, можливість прогулятися лісовою стежкою чи піднятися на вершину набули нового змісту для тих, хто пережив окупацію, обстріли, втрату дому. Історико культурні об'єкти, музеї, храми, місцеві фестивалі перетворилися на простори символічного відновлення та інтеграції, де внутрішньо переміщені особи знайомилися з локальною культурою, відчували підтримку громад, долучалися до нових спільнот.

2.3. Оцінка впливу повномасштабного збройного вторгнення на сталий розвиток Українських Карпат

Повномасштабне збройне вторгнення російської федерації у лютому дві тисячі двадцять другого року радикально змінило контекст сталого розвитку Українських Карпат. До війни регіон розглядався як одна з ключових територій для розвитку екологічного і культурно пізнавального туризму, збереження лісових і водних екосистем, підтримки традиційного способу життя гірських громад. Після початку широкомасштабних бойових дій акценти змістилися. Захід України, включаючи карпатські області, перетворився на відносно безпечніший простір для мільйонів внутрішньо переміщених осіб, для релокації бізнесу та частини освітніх і наукових установ. Відтак, це різко збільшило навантаження на житлову, транспортну, соціальну та екологічну інфраструктуру гірських регіонів. Багато готелів, санаторіїв, туристичних баз та зелених садиб були вимушені змінити профіль роботи і стати місцем тимчасового чи довготривалого розміщення людей, які рятуються від війни, а не класичних туристів. Така трансформація одночасно підтримала економіку місцевих громад і створила нові виклики для концепції сталого розвитку. Важливою особливістю ситуації стало поєднання відносної територіальної безпеки Карпат з постійною загрозою ракетних та дронів ударів по об'єктах енергетичної, транспортної та військової інфраструктури Західної України. Навіть за відсутності активних наземних бойових дій у гірських районах населення і бізнес відчують хронічну нестабільність. Перебої з електроенергією, проблеми з логістикою, необхідність дотримання правил повітряної тривоги, обмеження руху у зв'язку з військовими потребами ускладнюють планування туристичного сезону і реалізацію довгострокових екологічних проєктів. Частина інвесторів відкладає рішення про створення нових туристичних об'єктів, зростає роль короткострокових рішень, орієнтованих на виживання бізнесу, а не на багаторічну стратегію. Це послаблює потенціал системного підходу до збереження ландшафтів, лісів і

історико культурної спадщини, хоча одночасно війна дуже чітко показала, що саме природна і культурна унікальність Карпат є одним з небагатьох відносно стабільних активів регіону (табл.2.2).

Таблиця 2.2

**Вплив впровадження воєнного стану на туристичний розвиток
Українських Карпат**

Напрямок впливу	Конкретні зміни у туризмі і рекреації	Як підвищувати ефективність у цих умовах
Безпекова нестабільність і ризик ракетних ударів у Західній Україні	Туристи стали рідше планувати поїздки заздалегідь, бронювання змістилися у короткий горизонт, часті скасування через повітряні тривоги і новини про обстріли інфраструктури. Іноземний потік різко скоротився, а внутрішній попит став залежним від психологічного стану людей та рівня тривоги. Змінилися очікування, туристи більше запитують про укриття, автономність об'єкта, стабільність зв'язку і наявність базових сервісів під час відключень	Потрібні протоколи безпеки для закладів, чітка комунікація щодо укриттів, план дій під час тривоги, резервне живлення, базова автономність. Ефективність зростає, коли бізнес пропонує гнучкі умови бронювання, формати коротких програм, зрозумілу логістику, а громади координують інформацію та маршрути так, щоб уникати хаосу
Перетворення частини туристичної інфраструктури на житлово гуманітарну	Готелі, санаторії, бази відпочинку почали приймати внутрішньо переміщених осіб і релокованих працівників, часто не на 3–7 днів, а на місяці. Це змінило структуру доходів, витрати на комунальні послуги, потребу у школах, медицині, транспорті. Частина туристичних продуктів “випала”, бо об'єкти фізично зайняті під проживання. При цьому з'явився попит на довші прогулянкові маршрути “біля дому”, на заняття для дітей, на культурні події малої форми	Потрібне узгодження між громадами і бізнесом щодо навантаження на комунальні системи, прозорі правила тривалого проживання, підтримка соціальної інфраструктури. Ефективність підвищується через змішані моделі, коли частина номерного фонду залишається для туристів, а рекреаційні послуги стають також інструментом інтеграції і відновлення для нових мешканців
Зміна попиту у бік відновлення, реабілітації і спокійних форматів	Зросла потреба у тихому відпочинку і психологічному відновленні. Більше цінуються малі групи, прогулянки, легкі походи, оздоровчі програми, культурні маршрути без масових скупчень. Частина людей переживає внутрішній бар'єр щодо “розваг”, тому рекреація набуває змісту підтримки здоров'я, сімейного часу, відновлення сил. Це створює нову нішу, але потребує іншої логіки сервісу і комунікації	Варто розвивати програми реабілітації і відновлення, співпрацювати з фахівцями, формувати “повільні” маршрути і культурні кластери без надмірної комерціалізації. Ефективність зростає, коли природний і культурний потенціал подається як ресурс стійкості, а не лише як розвага, з акцентом на безпеку, повагу до місця і підтримку локальної економіки

Сформовано автором

Переміщення великої кількості людей до карпатських областей суттєво змінило соціальну структуру гірських територій. У громадах, які раніше мали тенденцію до депопуляції і старіння населення, з'явилися нові мешканці з прифронтових регіонів. Частина з них залишилася надовго, інтегрувалася в економіку і соціальне життя, відкрила малі бізнеси у сфері послуг, харчування, побутового обслуговування. Це може стати основою для оновлення людського потенціалу Карпат і диверсифікації місцевої економіки. Водночас зростання чисельності населення збільшує попит на деревину, воду, землю під забудову, транспортні послуги. У деяких громадах посилюються конфлікти між інтересами збереження лісів та потребами у паливі, між захистом гірських екосистем та бажанням швидко створити додаткові житлові і комерційні площі. Частина рекреаційних територій фактично перетворилася на простір повсякденного проживання, що змінює традиційні моделі їх використання і створює ризики надмірного навантаження на водні та лісові ресурси.

Суттєвий вплив повномасштабної війни проявляється і у зміні характеру туризму та рекреації в Українських Карпатах. Міжнародний туризм різко скоротився, натомість зросла роль внутрішнього туризму та оздоровлення, особливо для військовослужбовців, волонтерів, медиків, сімей, які пережили окупацію або евакуацію. Частина санаторіїв і рекреаційних центрів переорієнтувала програми на психологічну реабілітацію, роботу з посттравматичними станами, групові та сімейні заїзди. Для багатьох людей Карпати стали не стільки місцем розваг, скільки простором відновлення, де важливими є тиша, природа, можливість дистанціювання від постійних новин про війну. Така трансформація створює нові перспективи для розвитку рекреаційних практик, але одночасно потребує делікатного ставлення до вразливих груп, забезпечення психологічної безпеки і відповідального використання природних ресурсів. У цьому контексті сталість розвитку означає не лише збереження довкілля, а й підтримку людської стійкості та соціальної згуртованості. Повномасштабне вторгнення вплинуло і на інституційний рівень управління сталим розвитком Карпат. Частина ресурсів держави та органів

місцевого самоврядування була вимушено переорієнтована на оборонні та гуманітарні потреби, що зменшило можливості фінансування природоохоронних програм, розбудови екологічної інфраструктури, реставрації пам'яток. Водночас міжнародні організації, фонди та програми підтримки України поступово звертають увагу на важливість збереження екосистем і культурної спадщини навіть в умовах війни. Це відкриває можливості для проєктів, які поєднують підтримку громад, енергоефективність, відновлення лісів, розвиток екологічного туризму, документування нематеріальної культурної спадщини. Сталий розвиток у воєнних умовах перестає бути суто теоретичною концепцією і набуває практичного змісту захист водних ресурсів, запобігання незаконним вирубкам, збереження традиційних ремесел, підтримка локальних виробників, створення безпечних і доступних рекреаційних просторів для місцевих мешканців і внутрішньо переміщених осіб.

Частина гірських районів і перевалів набула стратегічного значення як можливі логістичні коридори, резервні маршрути постачання, місця розміщення складів, навчальних центрів, пунктів дислокації підрозділів. Це означає зміни у використанні окремих ділянок лісу, обмеження доступу до певних територій, посилення режиму охорони, будівництво тимчасових або постійних об'єктів військової інфраструктури. Такі процеси можуть прямо не перетинатися з основними туристичними маршрутами, але вони змінюють загальний просторовий баланс, у тому числі з погляду екологічної стійкості. З одного боку, частина територій фактично консервується через обмеження доступу, що тимчасово зменшує туристичний тиск. З іншого боку, зростає ризик локальних порушень природного зовнішнього середовища, пов'язаних з будівництвом, вирубками, утворенням техногенних об'єктів, які потребуватимуть майбутньої рекультивації. Для моделі сталого розвитку це означає необхідність уже зараз планувати подальше відновлення таких територій, щоб вони могли повернутися до рекреаційного обігу без довготривалих екологічних наслідків. Ще один важливий аспект стосується трансформації лісгосподарської діяльності у Карпатах під впливом війни.

Зростання потреби країни в деревині як у будівельному, так і в енергетичному сегменті, особливо в умовах пошкодження енергетичної інфраструктури, створює спокусу активізувати лісозаготівлі в гірських регіонах. Офіційні підприємства декларують перехід до більш контрольованих і вибіркового рубок, однак в умовах воєнного стану посилюються ризики нелегальної вирубки, використання складного гірського рельєфу для прихованого вивезення деревини, послаблення контролю і громадського моніторингу. Це безпосередньо загрожує водорегулюючим функціям карпатських лісів, стабільності схилів, збереженню біорізноманіття. Для туризму і рекреації наслідком може стати втрата привабливих ландшафтів, збільшення частоти паводків і селів, погіршення якості гірських річок. Сталий розвиток у таких умовах передбачає не лише збереження формальних природоохоронних статусів, а й створення ефективних механізмів громадського контролю, використання сучасних технологій дистанційного моніторингу вирубок, прозорість лісогосподарської політики навіть у воєнний час.

Не можна оминати увагою і питання психологічної ролі Карпат під час війни. Для значної кількості людей поїздка в гори стала не лише відпочинком, а й способом тимчасово вийти з травматичного інформаційного поля, прожити втрати, знайти нові сенси. Це стосується як військовослужбовців у відпустці, так і їхніх родин, які шукають місце для спільного перебування в безпечнішому середовищі. Для багатьох громадян Українські Карпати стали простором символічного відновлення, де природа, тиша, фізична активність і спілкування з місцевими мешканцями утворюють особливе середовище терапевтичної дії. У перспективі це може сформувати новий напрям рекреаційної спеціалізації регіону, пов'язаний з програмами психологічної реабілітації, роботою з посттравматичними станами, сімейними і молодіжними таборами, що потребує спеціальної підготовки персоналу, участі психологів, педагогів, медиків. Сталість у цьому контексті означає не лише догляд за природою, а й системну турботу про людський капітал, який пережив оборонні та волонтерські навантаження.

2.4. Екологічна безпека під час туризму і рекреації в Українських Карпатах

Гірські екосистеми Карпат відзначаються високою чутливістю до будь-яких змін, тому навіть відносно невеликі за масштабом втручання можуть мати значні наслідки для ґрунтів, лісів, водних ресурсів, тваринного світу. Туристи часто сприймають гори як простір абсолютної свободи, де можна вільно пересуватися, розкласти намети, розпалювати вогнища, їздити позашляховиками або квадроциклами, однак саме така поведінка створює ризики для екологічної рівноваги. Проблема ускладнюється тим, що Українські Карпати виконують функцію важливого водорозділу та природного регулятора водного режиму для значної частини території країни, тому деградація їх екосистем впливає далеко за межами гірських районів. Екологічна безпека в цьому контексті означає необхідність організації туризму і рекреації таким чином, щоб відвідувачі могли користуватися природними благами, не руйнуючи їх і не створюючи загрозу для майбутніх поколінь. Відтак, однією з найсерйозніших проблем екологічної безпеки в Українських Карпатах є перевищення допустимого рекреаційного навантаження на окремі території. Популярні вершини, водоспади, полонини, оглядові майданчики, гірськолижні курорти стають місцями масового скупчення людей, особливо у вихідні та святкові дні, а також у пік зимового і літнього сезонів. Велика кількість відвідувачів призводить до витоптування рослинного покриву, розширення стежок, утворення ерозійних розмивів, ущільнення ґрунту, що знижує його здатність утримувати вологу та сприяє поверхневому стоку. На схилах зростає ризик зсувних процесів, в долинах річок збільшується ймовірність селевих потоків та паводків. Паралельно з цим виникають проблеми із засміченням лісів і полонин побутовими відходами, залишками їжі, пластиковими пляшками, одноразовим посудом. Якщо не організовано системний вивіз сміття, воно накопичується в придорожніх зонах, біля місць стоянок та оглядових майданчиків, потрапляє до річок, де розноситься на великі відстані.

Таким чином перевищення рекреаційного навантаження перетворюється з локальної проблеми на чинник широкомасштабного порушення екологічної безпеки (табл.2.3).

Таблиця 2.3

Гірські території як об'єкт забезпечення екологічної безпеки

Аспект	Характеристика
Ключова роль у водному та кліматичному балансі	Гори виступають природним водорозділом і «резервуаром» вологи, впливають на формування річкової мережі, режим паводків, мікроклімат прилеглих рівнин. Пошкодження лісового покриву, ерозія схилів, неконтрольована забудова у горах безпосередньо підвищують ризики повеней, селів, дефіциту води в низинних регіонах, тому екологічна безпека гір має загальнонаціональне значення
Висока вразливість екосистем	Гірські екосистеми формуються в умовах складного рельєфу і суворішого клімату, тому відновлюються повільніше, ніж рівнинні. Надмірне рекреаційне навантаження, лісозаготівля, будівництво доріг і курортів, порушення водного режиму можуть спричинити тривалі й іноді незворотні зміни, включно з втратою видів, деградацією ґрунтів, зсувними процесами
Конфлікт між господарським використанням і охороною природи	Гірські території привабливі для лісозаготівлі, будівництва енергетичних об'єктів, розширення туристичної інфраструктури, що часто вступає у суперечність із природоохоронними цілями. Забезпечення екологічної безпеки потребує механізмів, які дозволяють поєднувати законне використання ресурсів з жорсткими обмеженнями у найбільш чутливих зонах та реальною відповідальністю за порушення
Необхідність інтегрованої політики	Гірські території потребують спеціального підходу, де екологічна безпека, просторове планування, розвиток туризму, лісове і водне господарство, захист культурних ландшафтів розглядаються разом. Лише інтегрована політика із залученням громад, науковців, бізнесу і держави дає змогу одночасно зберігати природну основу і створювати легальні можливості для розвитку, щоб місцеві жителі не були змушені обирати між виживанням і охороною довкілля

Сформовано автором за даними джерел: [9-12]

Особливу загрозу для екологічної безпеки під час туризму і рекреації в Карпатах становить хаотичний розвиток інфраструктури без належного врахування природних умов. Будівництво готелів, котеджів, туристичних комплексів, автостоянок на схилах, у заплавах річок, у безпосередній близькості до водотоків або лісових масивів часто відбувається без достатнього аналізу геологічних та гідрологічних ризиків. У результаті змінюється природний стік води, зменшуються площі лісів, руйнуються місця існування диких тварин. Прокладання нових доріг, підйомників, витягів супроводжується вирубкою лісу та фрагментацією середовища існування багатьох видів. Порушення природних лісових покривів знижує захист схилів від ерозії, збільшує ймовірність лавинних та зсувних явищ, що вже безпосередньо створює загрозу життю та здоров'ю туристів і місцевих жителів. Нерідко об'єкти розміщення не мають належних очисних споруд, що призводить до потрапляння стічних вод у річки та ґрунти. Такі процеси підривають довгострокову здатність територій виконувати рекреаційні функції, адже знижується якість води, погіршується стан лісів, зменшується привабливість ландшафтів. Екологічна безпека під час туризму і рекреації тісно пов'язана з поведінкою самих відвідувачів, їх рівнем екологічної культури та розумінням правил перебування в гірському середовищі. Незнання елементарних вимог безпечного відпочинку стає причиною численних локальних порушень природної рівноваги. Розкладання вогнищ у невизначених місцях, у суху вітряну погоду, паління трави, використання легкозаймистих матеріалів у безпосередній близькості до лісу створює реальну загрозу лісових пожеж. Гучна музика, використання дронів у місцях гніздування птахів, наближення до диких тварин, спроби їх підгодовувати порушують природну поведінку фауни, сприяють витісненню видів з традиційних ареалів. Залишення недоїдків, харчових відходів приваблює диких тварин до місць відпочинку людей, що підвищує ймовірність конфліктів та несе небезпеку як для людей, так і для тварин. Тому підхід до екологічної безпеки має включати не лише інженерні та

організаційні заходи, а й системну екологічну освіту, інформаційні кампанії, чітке маркування маршруту, наочні нагадування про правила поведінки в горах.

Важливим напрямом забезпечення екологічної безпеки в Українських Карпатах є впровадження принципів сталого туризму, який передбачає баланс між економічними вигодами, соціальними інтересами місцевих громад і збереженням природних та культурних ресурсів. Так, це означає, що планування туристичної діяльності повинно базуватися на науково обґрунтованому визначенні допустимого навантаження на окремі території, зонуванні простору з виділенням ділянок інтенсивного відпочинку, регульованого відвідування та суворої охорони. Необхідні механізми обмеження доступу до найвразливіших екосистем, особливо у сезон гніздування птахів, міграції тварин, відновлення рослинності. Паралельно слід розвивати екологічні стежки та маршрути з твердим покриттям або добре спланованою трасою, щоб зменшити площу витоптування, встановлювати обладнані місця для відпочинку і розведення вогнищ, облаштовувати систему збору та вивозу сміття. Важливим є залучення місцевих громад до управління туристичним розвитком, оскільки вони найкраще знають особливості території, відчують на собі наслідки порушення екологічної рівноваги та зацікавлені у збереженні ресурсів для майбутніх поколінь (рис.2.3).

Екологічна безпека під час туризму і рекреації в Українських Карпатах не може розглядатися як вузько технічне завдання. Вона є складовою ширшої стратегії збереження гірського регіону як простору життя людей, природних лісів, чистих річок, унікальних ландшафтів. Будь які рішення щодо розвитку туристичної інфраструктури мають оцінюватися з точки зору їх впливу на кліматичну стійкість територій, водний режим, біорізноманіття, культурні ландшафти. Зміни клімату, збільшення кількості екстремальних опадів, посух, нестабільність снігового покриву роблять гірські екосистеми ще вразливішими до антропогенних навантажень, тому питання екологічної безпеки стає ще більш актуальним.

Рис.2.3. Забезпечення екологічної безпеки в Українських Карпатах

Сформовано автором

Для Українських Карпат відсутність системного підходу може означати втрату того, що є основою туристичної привабливості регіону, а саме цілісних природних комплексів і відчуття справжньої, а не декораційної гірської природи. Тому забезпечення екологічної безпеки під час туризму і рекреації слід розглядати як стратегічне завдання державної політики, регіонального планування і щоденної практики місцевих громад та бізнесу, а також як сферу відповідальності кожного туриста, який обирає Карпати місцем свого відпочинку.

РОЗДІЛ 3

НАПРЯМКИ ПІДВИЩЕННЯ ЕФЕКТИВНОСТІ ВИКОРИСТАННЯ ПРИРОДНОГО ТА ІСТОРИКО-КУЛЬТУРНОГО ПОТЕНЦІАЛУ УКРАЇНСЬКИХ КАРПАТ

3.1. Дослідження зарубіжного досвіду використання природного та історико-культурного потенціалу гірських територій

Зарубіжний досвід використання природного та історико культурного потенціалу гірських територій у країнах Європейського Союзу особливо виразно проявляється на прикладі Австрії та Італії. Обидві держави мають значну частку гірських територій, потужний туристичний сектор і тривалу традицію поєднання економічного розвитку з охороною природи та збереженням культурної спадщини. У цих країнах туризм і рекреація в горах розглядаються не як другорядний напрям, а як стратегічна основа розвитку цілих регіонів. Важливо, що Австрія та Італія поступово відмовилися від моделі швидкого освоєння гірських територій з орієнтацією лише на короткостроковий прибуток і перейшли до системи довготривалого планування, де ключову роль відіграють природоохоронні обмеження, ліміти навантаження на екосистеми, підтримка місцевих громад та збереження культурних ландшафтів. Саме тому їхній досвід особливо цікавий для Українських Карпат, де стоїть завдання поєднати саме безпековий розвиток туризму з охороною природи і автентичної спадщини.

Так, в Австрії природний потенціал Альп розглядається як національне багатство, яке потребує дуже ретельного управління. Значна частина гірських територій включена до національних парків, біосферних резерватів, природних парків, де діють чіткі режими користування. Австрійські Альпи дуже добре покриті мережами маркованих маршрутів різної складності для пішого туризму, велосипедних подорожей, альпінізму, лижних турів. Для зменшення тиску автомобільного транспорту активно розвиваються системи громадського

транспорту до гірських долин, шатли до стартів маршрутів, пільгові квитки, які поєднують проїзд і відвідування туристичних об'єктів. Особливу увагу приділено архітектурній інтеграції інфраструктури у ландшафт багато готелів, канатних доріг, оглядових платформ будуються з урахуванням традиційної архітектури, використання деревини та каменю, обмеження висотності. У межах природоохоронних територій діють суворі заборони на розширення гірськолижних трас, вирубку лісів, будівництво масових розважальних об'єктів, що дозволяє зберігати екосистеми, але при цьому підтримувати притік туристів через розвиток екологічного та пізнавального туризму. Історико-культурний потенціал гірських територій Австрії використовується так само системно, як і природний. У багатьох альпійських долинах збережені традиційні села з характерною забудовою, старими фермерськими господарствами, дерев'яними коморами, альпійськими пасовищами, які утворюють цілісні культурні ландшафти. Австрія активно підтримує ремісничі традиції, місцеві фестивалі, музичну спадщину, гастрономічну культуру. На основі цього створюються тематичні маршрути, наприклад дорога сиру, дорога вина, маршрути дерев'яної архітектури, історичні траси старих торгових шляхів. Важливу роль відіграють локальні музеї і так званих еко-музеї, розташовані безпосередньо у селах, де відвідувачі можуть побачити традиційні хати, господарські споруди, знаряддя праці, познайомитися з історіями родин. Австрійська модель показує, що культурна спадщина у горах не зводиться до кількох відомих замків чи церков. Натомість кожна долина вибудовує власну історію для гостей, підкреслюючи унікальні локальні особливості, але в чітких межах, які не допускають агресивної комерціалізації та руйнування автентики. Сільські громади отримують прямі вигоди від туризму, що посилює їхню мотивацію підтримувати історичну забудову, зберігати традиції і брати участь у плануванні подальшого розвитку.

Італія демонструє інший, але не менш цікавий варіант використання природного та історико культурного потенціалу гірських територій, насамперед у Доломітових Альпах і Апеннінах. Доломіти включені до списку

всесвітньої спадщини ЮНЕСКО як унікальний природний та культурний ландшафт, що відразу задало високі стандарти охорони і регулювання туристичної діяльності. Тут чітко розмежовані зони інтенсивного відпочинку, традиційного природокористування і суворої охорони, а мережа маршрутів, підйомників, готелів планується так, щоб уникати надмірного навантаження на найбільш вразливі ділянки. Італійські гірські регіони активно розвивають концепцію повільного туризму, коли гостям пропонують не стільки швидке відвідування великої кількості об'єктів, скільки тривале перебування у невеликих містечках і селах з глибшим зануренням у місцеву культуру, кухню, традиції. У горах створюються численні тематичні стежки кулінарні, винні, геологічні, історичні, які пов'язують невеликі населені пункти, ферми, виноробні, монастирі, оглядові майданчики. Таким чином природний потенціал використовується не лише як фон для активного спорту, а як простір повсякденного життя, у який турист запрошується як гість, а не як споживач послуг. Історико-культурний потенціал італійських гірських територій пов'язаний з довгою історією поселень, сакральних об'єктів, терасованого землеробства, гірських доріг, фортець, монастирів, що перетворює майже кожен долину на відкритий музей. В Італії широко практикують відновлення покинутих сіл у горах через перетворення їх на готелі розсіяного типу, коли старі будинки реставрують, зберігаючи фасади, планування вулиць, а всередині облаштовують сучасні номери і спільні простори. Такий підхід дозволяє одночасно зберегти історичну тканину села, залучити туристичні потоки і створити робочі місця для місцевого населення. Важливе місце займають гастрономічні свята, фестивалі традиційної музики, свята врожаю, ярмарки ремесел, під час яких поєднуються рекреація, культурний обмін і локальний економічний розвиток. Італійський досвід показує, що успішне використання гірського природного та культурного потенціалу можливе лише тоді, коли туристичний розвиток базується на глибокій повазі до місця, його історії та громади, коли формат відпочинку підлаштовується під ритм життя гірської території, а не навпаки. Для Українських Карпат це означає потребу

орієнтуватися не на масові моделі короткотривалого відпочинку, а на створення власних варіантів повільного, змістовного і відповідального туризму, в основі якого лежатимуть збережені природні комплекси і жива карпатська культурна спадщина.

Поп культура, а передусім кіно і серіали, перетворилися на потужний інструмент, який формує уявлення мільйонів людей про гірські території та їх природний і історико культурний потенціал. Екранізовані історії створюють своєрідні міфи про місця, які ще вчора були відомі лише вузькому колу мандрівників або науковців. Коли глядач десятки разів бачить на екрані певний замок, вершину, ущелину, це поступово перетворюється на бажання побачити все на власні очі. У свідомості формується асоціація між конкретною локацією і певним сюжетом, настроєм, жанром, музикою. Так виникають «культові» місця, де туристи прагнуть не просто пройти маршрутом, а символічно «увійти» в улюблений фільм або серіал, зробити фото з такою самою композицією, повторити шлях героїв. Для гірських регіонів це означає додатковий шанс заявити про себе у світовому інформаційному просторі без дорогих рекламних кампаній, використовуючи вже створені медіапродукти. Класичний приклад поєднання літературного міфу, кінематографу і реального гірського ландшафту демонструє Румунія з образом графа Дракули. Роман Брема Стокера закріпив за Трансильванією репутацію таємничої і тривожної області, де панує надприродне, а популярна культура десятиліттями відтворювала цей образ у фільмах, серіалах, анімації. Сам Стокер ніколи не був у Трансильванії, однак саме його опис став основою «міфу місця» що представив регіон як осередок вампірської легенди (рис.3.1).

Сучасний туристичний продукт навколо замку Бран, який часто рекламують як «замок Дракули», поєднує справжню середньовічну архітектуру, карпатський гірський ландшафт, музеєфікацію інтер'єрів і цілу індустрію сувенірів, квестів, нічних екскурсій.

Рис.3.1. Гірський ландшафт Трансильванії як природне тло, що підсилює відчуття таємничості й робить культурну локацію частиною ширшого маршруту, а не окремою точкою на карті

Сформовано автором

Попри те, що історичний Влад Цепеш, який частково надихнув образ Дракули, ніколи не володів цим замком, його ім'я та легенда стали головним

маркером впізнаваності для міжнародних відвідувачів. Так популярна культура перетворила відносно звичайну фортецю на одну з найвідоміших гірських атракцій Європи (табл.3.1).

Таблиця 3.1

Роль поп-культури в контексті розвитку туризму й рекреації гірських територій

Роль	Характеристика
Формування емоційного образу території	Кіно, серіали, літературні екранізації, музичні кліпи створюють впізнавані образи гірських локацій, пов'язані з конкретними героями, сюжетами, настроями. Завдяки цьому гірські території починають сприйматися як місця пригод, містики, романтики або внутрішнього перезавантаження, що стимулює бажання відвідати їх і побачити знайомі красиви на власні очі
Популяризація маловідомих локацій і тематичних маршрутів	Зйомки у віддалених селах, біля замків, на перевалах можуть перетворити маловідомі місця на об'єкти міжнародного інтересу. На цій основі створюють фільмові маршрути, екскурсії слідами героїв, квести, фестивалі, що збільшує потік відвідувачів, диверсифікує місцеву економіку, залучає молодь до роботи у сфері туризму та креативних індустрій
Економічні можливості і ризики для автентичності	Поп культура відкриває додаткові джерела доходів для громад через розміщення знімальних груп, продаж сувенірів, розвиток сервісів. Водночас існує ризик спрощеної комерціалізації, коли реальна історія і культура підмінюються стереотипом, нав'язаним масовою культурою, тому громадам важливо зберігати контроль над тим, як представлено їхню територію і спадщину
Інструмент екологічної та культурної просвіти	Сучасні фільми і серіали дедалі частіше піднімають теми відповідального туризму, збереження природи, поваги до місцевих традицій. Якщо громади, гіди, музеї грамотно використовують ці сюжети, вони можуть перетворити популярні історії на привід говорити про реальні проблеми гірських територій, пояснювати правила поведінки і мотивувати гостей підтримувати локальні ініціативи

Сформовано автором

Подібний механізм працює і для високогірних територій, пов'язаних з мотивом екстремальних пригод. Гора Еверест стала символом найвищого виклику для альпіністів задовго до появи кіно, але саме фільми і документальні стрічки зробили її образом, зрозумілим масовій аудиторії. Ігровий фільм «Everest» 2015 року, побудований на реальних подіях трагічного сезону на вершині, поєднав видовищні панорами гір, драму виживання, питання комерціалізації сходжень. Стрічка мала значний касовий успіх у світі, її

знімали у Непалі, Італії, Ісландії, що дозволило показати глядачам різні ракурси високогірних ландшафтів. У поєднанні з численними документальними фільмами про шерпів, лавини і перевантаження маршруту, ця медіа увага одночасно популяризує регіон як мрію для мандрівників і піднімає питання про межі допустимого туристичного навантаження. Частина глядачів після перегляду прагне хоча б дійти до базового табору, інші, навпаки, починають усвідомлювати ризики і складність гірського середовища (рис.3.2).

Рис.3.2. Закулісся створення фільму «Everest», знімальний процес показує, як кіно перетворює складне середовище на зрозумілий масовій аудиторії образ гір

Сформовано автором

Для Українських Карпат і інших гірських регіонів, які прагнуть розвивати туризм на основі природного та історико культурного потенціалу, досвід впливу поп культури має подвійне значення. З одного боку, участь локацій у зйомках кіно або серіалів, створення власних художніх і документальних фільмів, розвиток локальних легенд, пов'язаних з горами і замками, дає змогу вийти на міжнародну аудиторію і створити впізнаваний образ території. З іншого боку, важливо з самого початку вибудовувати стратегію, яка не дозволить звести всю багатогранність регіону до одного стереотипного образу. Приклад Дракули показує, що міф може надовго закріпити за територією однобоке сприйняття як землі вампірів і темних сил, з яким потім доводиться боротися, пропонуючи туристам інші сторони країни. Тому завданням місцевих громад, органів влади і креативних індустрій є використання поп культурної хвилі не як самоцілі, а як інструменту для комплексного представлення гірської території. Це передбачає поєднання кіномаршрутів з екологічною просвітою, знайомством з реальною історією, живими традиціями, сучасним життям громад і відповідальним ставленням до гірського довкілля.

3.2. Бар'єри та перешкоди у використанні природного та історико-культурного потенціалу Українських Карпат

Бар'єри у використанні природного та історико-культурного потенціалу Українських Карпат під час пандемії COVID-19 і повномасштабного збройного вторгнення мають насамперед безпековий характер. У 2020–2021 роках жорсткі карантинні обмеження, локдауни, закриття кордонів і періодичні заборони на міжрегіональні перевезення різко скоротили потік відвідувачів. Туристи не могли вільно планувати поїздки, а ті, хто все ж приїжджав, обмежували тривалість перебування і коло активностей. Після 24 лютого 2022 року до цих обмежень додалися повітряні тривоги, ризик ракетних ударів по об'єктах інфраструктури, підвищений контроль на дорогах, вимоги дотримання світломаскування та заходів безпеки. Для значної частини потенційних

відвідувачів головним бар'єром стало не бажання чи фінансові можливості, а невизначеність щодо того, чи буде поїздка безпечною навіть у відносно віддаленому від фронту Карпатському регіоні. Відтак, це обмежувало використання як природного потенціалу гір, так і історико-культурної спадщини, яка традиційно передбачає активні переміщення між пам'ятками і громадами. Серйозним бар'єром на нашу думку, стали економічні та інфраструктурні обмеження, що посилилися під впливом пандемії й війни. В 2020–2021 роках багато закладів розміщення, харчування, екскурсійних служб працювали з великими перервами або частково, не маючи впевненості у завтрашньому дні. Частина бізнесів скоротила персонал, відклала інвестиції в оновлення номерного фонду, благоустрій територій, розвиток нових маршрутів. Після початку повномасштабного вторгнення додалися перебої з електроенергією, подорожчання енергоносіїв, пального, будівельних матеріалів, а також перерозподіл державних і донорських коштів на користь оборонних та гуманітарних потреб. Для багатьох гірських громад це означало, що навіть за наявності ідей і природного потенціалу бракувало ресурсів на розвиток інфраструктури, яка є необхідною умовою для повноцінного використання туристичних маршрутів, природних локацій та історичних об'єктів. Економічна нестабільність стала бар'єром і для внутрішніх туристів, які змушені були скорочувати витрати на відпочинок (табл.3.2).

Соціальні та психологічні бар'єри також істотно вплинули на можливість використання карпатського потенціалу. Під час пандемії значна частина людей відчувала страх перед масовими зібраннями, контактом з іншими відпочивальниками, користуванням громадським транспортом, що робило менш привабливими навіть добре організовані туристичні та рекреаційні продукти. Після початку війни на перший план вийшли інші емоції тривоги, втоми, пережита травма, почуття провини за відпочинок, поки інші перебувають на фронті чи під обстрілами. Для частини людей це стало внутрішнім бар'єром, який заважав сприймати Карпати як простір легкого відпочинку.

Таблиця 3.2

Бар'єри та перешкоди у використанні природного та історико-культурного потенціалу Українських Карпат після подій 24 лютого 2022 року

Група перешкод	Деталізований прояв у Карпатах	Комплексний наслідок для використання потенціалу
Безпекові, психологічні і репутаційні	Навіть без активних наземних боїв у регіоні туристи постійно зважають на повітряні тривоги, ризик ракетних ударів, обмеження доступу до частини територій, можливі перевірки на дорогах. Психологічна напруга проявляється у швидких рішеннях, відмові від далеких поїздок, небажанні відвідувати масові заходи. Для іноземців додатковим бар'єром є загальне сприйняття України як країни війни, що "перекриває" маркетингові зусилля конкретного регіону	Зменшується довжина туристичного сезону у фінансовому сенсі, падає частка іноземних відвідувачів, бізнес працює у режимі високої непевності. Історико культурні події, фестивалі, музеї мають меншу відвідуваність, а природні маршрути більше залежать від оперативної інформації щодо безпеки
Інфраструктурні, енергетичні і фінансові	Подорожчання пального і матеріалів, перебої електроенергії, потреба у генераторах, труднощі логістики, зношеність доріг у гірських районах, обмежені бюджети громад через пріоритетність оборонних витрат. Багато об'єктів спадщини потребують реставрації, але кошти на це складно залучати, а приватний бізнес не завжди готовий інвестувати в довгу окупність	Сповільнюється модернізація інфраструктури і сервісів, частина природних і культурних локацій залишається важкодоступною, зростає ціна відпочинку, зменшується конкурентоспроможність. На культурній спадщині це проявляється як відкладені ремонти, слабша охорона пам'яток і нижча якість інтерпретації для туристів
Управлінські, екологічні і просторові	Зростає тиск на ресурси через довгострокове проживання людей, збільшується попит на деревину, підсилюються ризики незаконних рубок, хаотичної забудови і конфліктів землекористування. Контроль ускладнюється нестачею кадрів, перевантаженням місцевої влади, а також пріоритетністю безпекових завдань. У результаті частина рішень приймається швидко і без достатнього врахування екологічних ризиків, що типово для кризових періодів	Виснажується природна основа туризму і рекреації, з'являються довгострокові загрози для водного режиму, стійкості схилів, привабливості ландшафтів. Для історико культурного потенціалу це означає ризик втрати автентичності через неякісні перебудови, перевантаження популярних локацій, домінування короткострокового заробітку над збереженням спадщини

Сформовано автором

У самих гірських громадах виникали напруження, пов'язані з раптовим зростанням чисельності населення за рахунок внутрішньо переміщених осіб,

зміною звичного ритму життя, конкуренцією за житло, робочі місця, доступ до медичних і освітніх послуг. У такій атмосфері складніше будувати довіру між місцевими жителями, туристами та новими мешканцями, що є необхідною умовою для використання історико культурного потенціалу, який завжди спирається на відкритість і гостинність.

Перешкоди у використанні природного та історико-культурного потенціалу Українських Карпат у період пандемії COVID-19 та повномасштабного збройного вторгнення значною мірою пов'язані з різкою нестабільністю загальнонаціонального середовища. Туристичний і рекреаційний сектор за своєю природою дуже чутливий до невизначеності. Підприємці не можуть планувати інвестиції, коли не знають, чи буде завтра новий локдаун, масовані обстріли, відключення електроенергії або обмеження транспортного сполучення. Це призводить до відкладання рішень, згортання проєктів, відмови від модернізації інфраструктури. Громади, які ще вчора готували стратегії розвитку туризму, змушені переключатися на розв'язання невідкладних гуманітарних і безпекових проблем. У такій ситуації природний і історико-культурний потенціал формально існує, але реально використовується фрагментарно, без довгострокового бачення, що суттєво гальмує саме безпековий розвиток.

Серйозною перешкодою є слабкість транспортної та сервісної інфраструктури на значній частині карпатських територій. Пандемія та війна лише підсвітили те, що накопичувалося роками. Обмежена пропускна спроможність доріг, зношеність залізничних колій, нестача зручних міжобласних сполучень, проблеми з громадським транспортом між гірськими селами роблять багато цікавих природних і культурних об'єктів фактично недоступними для широкого кола відвідувачів. Під час воєнного стану до цього додаються блокпости, військові перевезення, пріоритетність вантажних потоків. Частина садиб і гостьових будинків працює без стабільного доступу до якісного інтернету, із перебоями електроенергії, водопостачання, опалення. Для внутрішньо переміщених осіб це означає складні умови довготривалого

проживання, а для туристів знижує привабливість регіону порівняно з іншими місцями відпочинку, навіть у межах України. Ще одна група перешкод пов'язана з недостатньою інституційною спроможністю до комплексного управління розвитком Карпат у кризових умовах. Місцеві органи влади, адміністрації природоохоронних територій, служби, що відповідають за культурну спадщину, часто працюють на межі ресурсних можливостей. Частина працівників мобілізована, частина виїхала, бюджетні надходження нестабільні. У результаті важко координувати між собою просторове планування, екологічні вимоги, потреби бізнесу, інтереси громад та вимоги безпеки. Це створює сприятливий ґрунт для хаотичної забудови, конфліктів навколо землекористування, перевантаження окремих локацій, недофінансування пам'яток. Навіть там, де існують цікаві ідеї туристичних кластерів, екомаршрутів, культурних центрів, їх втілення гальмується складними погоджувальними процедурами, відсутністю чітких відповідальних, бюрократичними затримками, що особливо болісно в умовах, коли ситуація в країні змінюється дуже швидко.

3.3. Модель підвищення ефективності використання природного та історико-культурного потенціалу Українських Карпат

Слід зазначити, що підвищення ефективності використання природного та історико-культурного потенціалу Українських Карпат сьогодні в умовах активних бойових дій на Сході вимагає зовсім іншої логіки розвитку, ніж у відносно мирний період. Карпати потрібно розглядати не тільки як туристичний регіон, а як стратегічний простір стійкості держави. Це означає орієнтацію на моделі, які одночасно забезпечують економічну підтримку місцевих громад, збереження екосистем, психологічне відновлення населення та інтеграцію внутрішньо переміщених осіб. Ефективність у таких умовах вимірюється не лише кількістю туристів або доходами, а тим, наскільки природний та культурний потенціал допомагає утримувати життєздатність регіону, підтримувати людей, зменшувати соціальну напругу і не руйнувати довкілля.

Тому першочерговим завданням стає переорієнтація з масового, розважального туризму на більш цільові, змістовні та екологічно відповідальні формати використання гірського простору. Важливим напрямом підвищення ефективності нашої думку, може стати впровадження просторового планування, яке реально працює в умовах воєнного стану. Потрібно чітко зонувати території Українських Карпат на зони інтенсивного відпочинку, регульованого відвідування, традиційного природокористування та суворої охорони. Для найчутливіших екосистем, верхів'їв річок, природоохоронних територій доцільно встановлювати жорсткі ліміти відвідування, а натомість розвивати інфраструктуру в уже трансформованих зонах поблизу населених пунктів. Це дає змогу сконцентрувати інвестиції у ті локації, де вже є дороги, комунікації, енергетика, і не розтягувати тиск на цілісні природні масиви. Окрема увага має приділятися відбудові та модернізації санаторіїв, баз відпочинку, туристичних центрів з урахуванням енергоефективності, можливості автономної роботи під час відключень, використанню відновлюваних джерел енергії. Така інфраструктура одночасно служить і туристичним цілям, і потребам громад у кризових ситуаціях, що суттєво підвищує загальну стійкість регіону (табл.3.3).

Ключовий резерв ефективності сьогодні пов'язаний із розвитком спеціалізованих рекреаційних і реабілітаційних програм, які використовують природний та історико культурний потенціал Карпат не формально, а змістовно. Йдеться про програми для військовослужбовців, ветеранів, волонтерів, медиків, внутрішньо переміщених сімей, які потребують психологічної та фізичної реабілітації. Поєднання дозованих фізичних навантажень у горах, прогулянок лісом, контактів з природою, відвідування сакральних і історичних місць, арт терапевтичних та творчих занять створює особливий формат, де природа і культура працюють як єдиний терапевтичний простір. Підвищити ефективність таких програм можна через стандартизацію підходів, навчання персоналу, залучення психологів та реабілітологів, партнерство з громадськими організаціями, які вже працюють з цільовими групами.

Таблиця 3.3

**Напрямки підвищення ефективності використання природного
потенціалу Українських Карпат**

Напрямок	Зміст
Просторове планування і зонування	Необхідно чітко розподіляти територію на зони інтенсивного відпочинку, регульованого відвідування та суворої охорони. Це дозволяє уникати хаотичної забудови, зосереджувати інфраструктуру там, де вона завдає найменшої шкоди природі, обмежувати доступ до вразливих екосистем і водночас забезпечувати зручність для туристів і місцевих жителів
Екологічно дружня інфраструктура	Підвищення ефективності неможливе без переходу до енергоефективних будівель, локальних систем очищення води, відповідного поводження з відходами, переваги громадського транспорту та м'якої мобільності. Такі рішення зменшують тиск на довкілля, знижують експлуатаційні витрати, підвищують стійкість до кризових ситуацій, роблять регіон привабливішим для свідомих туристів і інвесторів
Розвиток сталого туризму і рекреаційних програм	Акцент має зміщуватися від масового короткочасного відпочинку до програм, які поєднують природу, освіту, культуру, оздоровлення. Це можуть бути тривалі піші тури, екологічні стежки з інтерпретацією природи, програми реабілітації, табори для молоді, освітні маршрути, що дають вищу додану вартість за менших обсягів фізичного навантаження на територію
Участь місцевих громад і екологічна освіта	Ефективне використання природного потенціалу можливе лише тоді, коли місцеві жителі є співтворцями туристичного продукту і відчують реальну вигоду від збереження природи. Потрібні програми навчання для власників садиб, гідів, школярів, інформаційні кампанії для відвідувачів, підтримка громадських ініціатив з прибирання, моніторингу, відновлення лісів і річок, що формує культуру спільної відповідальності за Карпати

Сформовано автором

У цьому випадку кожна туристична садиба, санаторій, музей чи етнографічний комплекс перестає бути просто місцем споглядання і перетворюється на елемент цілісної системи підтримки людей у стані війни. Не менш важливим є переосмислення ролі історико культурної спадщини у сучасних умовах. Підвищення ефективності її використання означає перехід від фрагментарних заходів до комплексних культурних маршрутів і кластерів, які поєднують музеї, дерев'яні церкви, народні майстерні, локальні свята, гастрономічні події, мистецькі резиденції. В умовах війни такі кластери можуть виконувати функцію платформ для громадських ініціатив, благодійних подій, програм культурної дипломатії, прийому гостей з інших регіонів чи

європейських країн. Важливо не перетворювати спадщину на декоративний фон, а показувати її як живу історію стійкості, самозахисту, взаємодопомоги, що особливо резонує з нинішнім досвідом суспільства. Ефективність у цьому випадку зростатиме через міжсекторальне партнерство місцевих громад, церков, освітніх закладів, митців, туроператорів і органів влади, які разом формують змістовні продукти з доданою цінністю, а не лише «набір екскурсій» (рис.3.3).

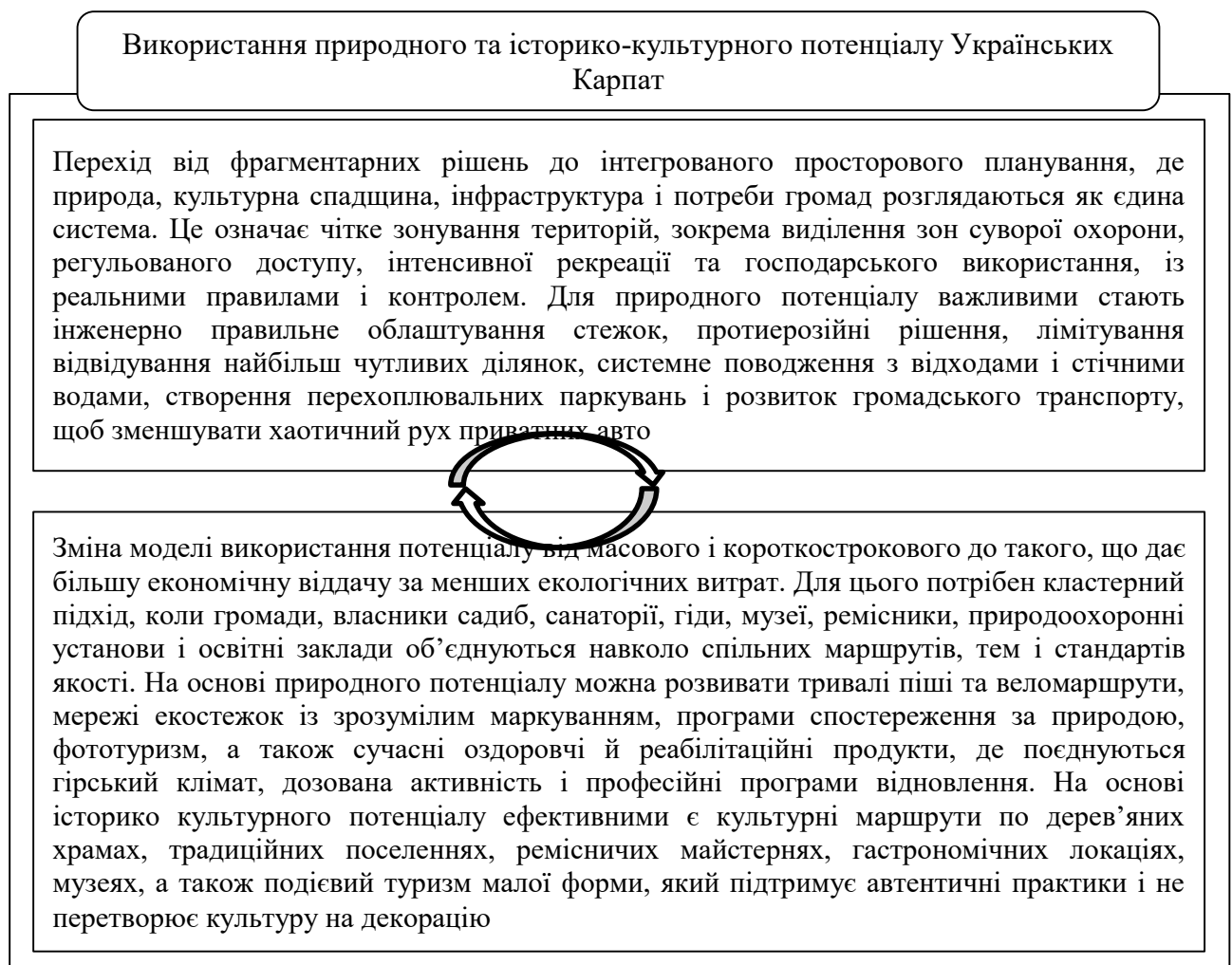

Рис.3.3. Модель підвищення ефективності використання природного та історико-культурного потенціалу Українських Карпат

Сформовано автором

Умови поствоєнного відновлення відкривають для Українських Карпат унікальне вікно можливостей. Після завершення активних бойових дій саме цей регіон може стати одним з ключових просторів переосмислення розвитку країни, де природний та історико-культурний потенціал працює не лише як джерело доходів, а як основа відновлення людського капіталу, довіри,

соціальної згуртованості. Підвищення ефективності використання цього потенціалу у майбутньому означатиме перехід від виживання до стратегічного планування. Важливо вже зараз закладати підходи, які не допустять перетворення Карпат на зону неконтрольованої масової експлуатації ресурсів після війни, коли суспільство матиме природне бажання швидко відпочити, відволіктися, заробити. Одним із головних напрямів стане зелена відбудова інфраструктури. Потрібно модернізувати дороги, залізничні сполучення, системи водопостачання та енергозабезпечення так, щоб вони одночасно підвищували доступність регіону і зменшували тиск на природу. Це означає пріоритет громадського транспорту, розвиток міжрегіональних автобусних і залізничних маршрутів до гірських центрів, створення перехоплювальних паркувань біля підніжжя гір і сучасних систем локальної мобільності далі вгору. Туристичні об'єкти, готелі, санаторії, музеї варто відбудовувати з використанням енергоефективних технологій, локальних матеріалів, архітектурних рішень, які поважають традиційний ландшафт і силует гірських сіл. Такі інвестиції будуть дорожчими у короткій перспективі, зате дозволять зменшити експлуатаційні витрати, підвищити безпекову стійкість і зробити Карпати візитівкою сучасного екологічно відповідального підходу до відновлення.

Представимо власне бачення програми туру в рамках підвищення ефективності використання природного та історико-культурного потенціалу Українських Карпат. Так, було сформовано тур тому, що Українські Карпати сьогодні потребують такого формату подорожі, який одночасно показує туристам красу гір і пояснює, як саме природний та історико-культурний потенціал може використовуватися відповідально та з довгостроковою користю для громад. Логіка маршруту поєднує природні локації з культурними «якорями» в кожному регіональному блоці, щоб учасники бачили не розрізнені об'єкти, а цілісний культурний ландшафт, де природа, традиції, архітектура, ремесла і сучасна туристична інфраструктура взаємно доповнюють одне одного (табл.3.4).

Таблиця 3.4

**Туристична програма підвищення ефективності використання
природного потенціалу Українських Карпат**

День	Локації і логістика	Програма дня
День 1	Львів, Сколівські Бескиди, Урич, Славське	Збір групи у Львові, ранній виїзд, знайомство з супроводжуючим та інструктаж групи щодо екологічної безпеки і поведінки на маршрутах. Переїзд у Сколівські Бескиди, короткі зупинки в дорозі. Відвідування історико природного комплексу Тустань, прогулянка до оглядових точок, пояснення взаємозв'язку природного рельєфу і оборонної функції пам'ятки. Переїзд у Славське, поселення, вечеря, вільний час.
День 2	Славське, оглядові підйоми, переїзд у Яремче	Сніданок. Ранкова прогулянка або підйом на оглядову локацію з вибором інтенсивності, легкий маршрут для всіх і розширений маршрут для активної частини групи. Пояснення про ерозійні ризики, чому важливо триматися стежки. Обід у форматі локальної кухні за бажанням. Переїзд у Яремче, поселення, прогулянка містом, перший оглядовий блок з локальними сувенірами і ремісничими виробами, вечірній відпочинок.
День 3	Яремче, природні локації, Буковель	Сніданок. Відвідування водоспаду Пробій, прогулянка екостежкою, коротка розмова про побутові відходи і поведінку біля води. Відвідування природної локації зі скельними виходами, зокрема «Стежки Довбуша», з фокусом на безпеку руху і повагу до лісу. Переїзд у Буковель, поселення. Вечірній рекреаційний блок, спокійна прогулянка, відновлення після маршруту.
День 4	Буковель, варіативний природний день, переїзд у Верховину	Сніданок. Варіативна програма, для активних учасників денний похід на вершину за погодних умов і готовності групи, для альтернативної підгрупи підйомник на оглядову зону, легкі маршрути без перевантаження. Обов'язкові правила безпеки, вода, темп, контроль групи. Переїзд у Верховину, поселення в садибах, вечеря, знайомство з місцевими господарями, коротка розмова про громади і туризм як джерело зайнятості.
День 5	Верховина, Криворівня, етнографічни й блок	Сніданок. Етнографічна програма, музей або культурний центр з поясненням традицій і ремесел. Відвідування Криворівні, прогулянка, знайомство з сакральною архітектурою і культурним ландшафтом поселення. Майстер клас або демонстрація ремесла за домовленістю, наприклад різьблення або ткацтво, і дегустація локальних продуктів. Вечірній відпочинок у форматі «повільної рекреації» без масових заходів.
День 6	Переїзд на Закарпаття, національний природний парк «Синевир»	Сніданок, переїзд у бік Закарпаття з короткими зупинками. Прибуття до озера Синевир, прогулянка облаштованими маршрутами, пояснення про правила відвідування чутливих ділянок і про важливість водних ресурсів гір. За програмною можливістю відвідування реабілітаційного центру для диких тварин, акцент на етичному ставленні та межах взаємодії людини з природою. Поселення у Міжгір'ї або поблизу, вечеря, відпочинок.
День 7	Пилипець, водоспад Шипіт, переїзд у Мукачево	Сніданок. Прогулянка до водоспаду Шипіт, контрольована організація групи, щоб уникати хаотичного перебування біля берега і засмічення. За сприятливої погоди легкий оглядовий підйом з поясненням про полонини, випас і обмеження для техніки. Переїзд у Мукачево, поселення, вечірня прогулянка містом.

День 8	Мукачево, замок Паланок, термальна рекреація	Сніданок. Відвідування замку Паланок, екскурсійний блок про оборонну історію і роль фортеці у регіональних процесах. Переїзд у зону термальної рекреації, відпочинок у термальному комплексі, програма відновлення, тиша, сон, зниження стресу. Вечеря, ночівля у Мукачеві або Береговому за обраною логістикою.
День 9	Ужгород, архітектура, скансен, дегустаційний блок	Сніданок. Переїзд до Ужгорода, оглядова прогулянка історичним центром, замок, короткі пояснення про багатошаровість культурної спадщини Закарпаття. Відвідування скансену з акцентом на дерев'яній архітектурі і побуті. Дегустаційний блок локальних продуктів у форматі культурного досвіду, з поясненням походження, сезонності і зв'язку з природними умовами. Ночівля в Ужгороді.
День 10	Повернення до Львова	Сніданок. Виселення, виїзд у напрямку Львова з плановими зупинками. Короткий фінальний підсумок програми, що саме в цьому турі було прикладом ефективного і відповідального використання природного та історико-культурного потенціалу. Орієнтовне прибуття до Львова ввечері, завершення туру, прощання з групою.

Сформовано автором

Тур розрахований на 10 днів, 9 ночей, орієнтовно на 20 осіб, з початком і завершенням у Львові. Концепція туру полягає у збалансованому поєднанні природних локацій Українських Карпат і історико-культурної спадщини з акцентом на екологічно відповідальну поведінку, безпечні маршрути та залучення місцевих громад. Програма побудована так, щоб у кожному блоці були присутні 2 складові, природна, зокрема екостежки, водоспади, озера, оглядові вершини, і культурна, зокрема дерев'яні храми, замки, музеї, ремесла, локальна кухня. Учасники отримують не лише враження, а й чітке розуміння того, як природний та історико-культурний потенціал можна використовувати без виснаження ресурсів. Логістика туру організовується комфортабельним автобусом, що дає змогу зберегти групову динаміку, планувати короткі зупинки, а також забезпечити контрольований графік. Розміщення комбіноване, частина ночей у готелях, частина у садибах зеленого туризму, щоб учасники відчували локальний стиль життя та економічну цінність туризму для громад. Харчування будується на поєднанні організованих сніданків і тематичних дегустацій, які пояснюють зв'язок між традиційною кухнею і природними умовами гір. До програми включено «повільні» вечірні прогулянки в населених пунктах, щоб зменшити перевтому після переїздів і зробити тур комфортним для різних вікових груп (рис.3.4).

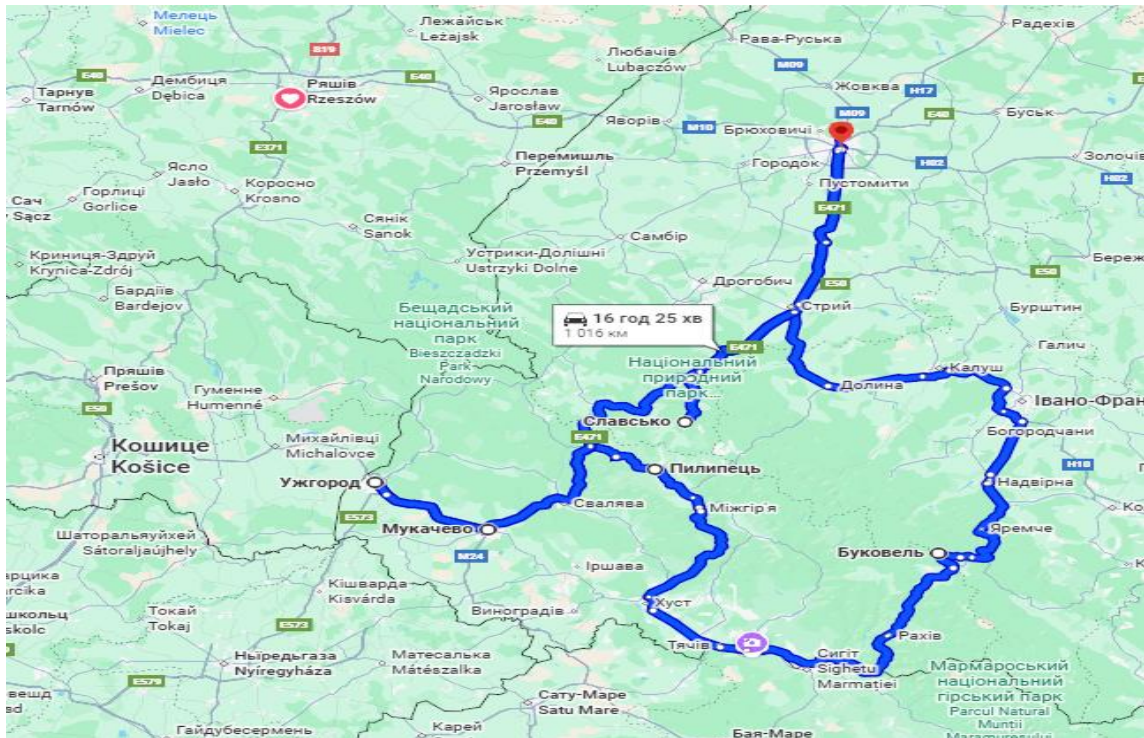

Рис.3.4. Картохема маршруту програми підвищення ефективності використання природного потенціалу Українських Карпат

Сформовано автором

Підсумовуючи, слід зазначити, що наша програма являється прикладом комплексного туру, який демонструє ефективне використання природного та історико-культурного потенціалу Українських Карпат через збалансування активностей, логістики та змісту. Вона поєднує екостежки, водні об'єкти і оглядові маршрути з пам'ятками сакральної та оборонної архітектури, музеями, локальними ремеслами і гастрономічними практиками, що формує повніший досвід і підвищує цінність перебування у регіоні. Важливо, що маршрут передбачає елементи екологічної безпеки, зокрема рух маркованими стежками, мінімізацію сміття, контрольований формат перебування в чутливих природних зонах, а також підтримує громади через використання місцевих садиб і сервісів. В результаті наш тур не лише задовольняє рекреаційні потреби групи, а й працює як модель сталого підходу, де збереження природи і спадщини виступає умовою, а не наслідком туристичного розвитку.

ВИСНОВКИ

За результатами написання кваліфікаційної роботи було досягнуто ключову мету та отримано вкрай важливі висновки. Виокремимо ключові із них:

1. У першому розділі встановлено, що природний потенціал гірських територій доцільно розуміти як цілісну сукупність взаємопов'язаних компонентів рельєфу, клімату, водних ресурсів, рослинного і тваринного світу, а також нематеріальних характеристик природного середовища, які формують особливу привабливість гірського простору для туризму й рекреації та водночас зумовлюють його підвищену вразливість. Доведено, що саме поєднання різноманітних ландшафтів, чистого повітря, гірських річок і джерел, природних лісових масивів, естетичної та психологічної цінності гірських краєвидів створює базу для розвитку оздоровчого, спортивного, екологічного і культурно пізнавального туризму. Разом із цим, круті схили, нестійкі ґрунти, загроза зсувів, паводків та інших природних небезпек обмежують масштаби допустимого навантаження і вимагають науково обґрунтованого підходу до планування будь яких видів господарської та туристично рекреаційної діяльності. У контексті сталого розвитку Українських Карпат природний потенціал виступає не тільки ресурсною основою туристичної привабливості, а й ключовою умовою збереження лісових і водних екосистем, підтримання екологічної рівноваги та забезпечення довгострокового добробуту місцевих громад, тому його дослідження і раціональне використання набувають стратегічного значення. Визначено, що саме історико-культурний потенціал гірських територій є не лише сукупністю пам'яток і традицій, а стратегічним ресурсом розвитку, який поєднує економічні, соціальні та духовні аспекти життя громад. Саме завдяки йому гірський регіон набуває впізнаваного образу, формує власну ідентичність і приваблює відвідувачів не тільки красою ландшафтів, а й можливістю доторкнутися до живої історії, автентичної культури, унікальних звичаїв. Збереження і відповідальне використання цього потенціалу створює основу для

розвитку різних видів туризму, підтримує малий бізнес і креативні індустрії, сприяє зайнятості місцевого населення та зміцнює соціальну згуртованість.

2. У другому розділі встановлено, що використання природного та історико-культурного потенціалу Українських Карпат у період пандемії та повномасштабної війни пройшло шлях від туристичного ресурсу до стратегічного простору виживання і відновлення. Під час COVID 19 регіон став головною внутрішньою дестинацією для українців, що сприяло відкриттю нових локацій, цифровізації послуг, розвитку індивідуального і сімейного відпочинку, але водночас оголило проблеми перевантаження інфраструктури та нерівномірного розвитку територій. Після 2022 року Карпати перетворилися на відносно безпечний притулок для внутрішньо переміщених осіб і релокованого бізнесу, на простір психологічної та фізичної реабілітації, де природа і культурна спадщина допомагають людям пережити травматичний досвід війни. Це посилює навантаження на лісові та водні ресурси, загострило конфлікти між потребами швидкого життєзабезпечення і вимогами охорони довкілля, але водночас продемонструвало, що без збереження екосистем і автентичної культури неможливо підтримувати ні туризм, ні якість життя місцевих громад. У цих умовах сталий розвиток Карпат перестає бути абстрактною концепцією і стає практичною необхідністю, що поєднує гуманітарні, безпекові, екологічні та культурні завдання, а майбутня модель використання природного та історико-культурного потенціалу має будуватися на відповідальній політиці держави, активній ролі громад та усвідомленій поведінці кожного відвідувача. Доведено, що повномасштабне збройне вторгнення створило для Українських Карпат одночасно загрози і нову конфігурацію можливостей. Ракетні удари по інфраструктурі Західної України, переорієнтація ресурсів на оборону, зростання тиску на лісові і водні екосистеми, ризики хаотичної забудови і надмірного використання природних ресурсів ставлять під сумнів інерційні моделі розвитку туризму, які існували до лютого дві тисячі двадцять другого року. Проте саме в цих умовах стає очевидною стратегічна цінність Карпат як простору, де можна поєднати безпечніший побут, психологічне відновлення, збереження природи,

підтримку локальної культури і економіки. Оцінка впливу війни на сталий розвиток регіону показує, що майбутнє Українських Карпат залежить від здатності держави і місцевих громад інтегрувати гуманітарні, безпекові та екологічні завдання в єдину політику. Якщо це вдасться, Карпати можуть вийти з воєнного періоду не лише як регіон, що витримав удари і прийняв сотні тисяч людей, а як територія, де формується нова модель сталого розвитку, побудована на повазі до природи, гідності людей і пам'яті про пережиті випробування.

3. У третьому розділі встановлено, що перешкоди у використанні природного та історико культурного потенціалу Українських Карпат у період пандемії COVID-19 та повномасштабного збройного вторгнення мають комплексний характер і не обмежуються лише браком коштів чи падінням туристичних потоків. Вони поєднують загальнонаціональну нестабільність, інфраструктурну слабкість, управлінські й правові прогалини, соціально психологічну втому суспільства, а також низький рівень відповідального ставлення до природи й спадщини. У таких умовах Карпати ризикують опинитися в ситуації, коли багатий природний і культурний ресурс формально зберігається, але фактично використовується хаотично, без довгострокового бачення і з тенденцією до виснаження. Подолання цих перешкод вимагає не лише відновлення інфраструктури і підтримки бізнесу, а й посилення ролі місцевих громад, розвитку екологічної та культурної освіти, прозорих правил користування ресурсами, орієнтації на сталий туризм і рекреацію. Лише тоді природний та історико культурний потенціал Українських Карпат стане справжньою опорою відновлення країни, а не втраченим шансом у період великих випробувань. Підвищення ефективності використання природного та історико культурного потенціалу Українських Карпат в умовах активних бойових дій неможливе без сильної участі місцевих громад. Потрібно цілеспрямовано підтримувати кооперацію власників садиб, гідів, ремісників, працівників музеїв, лісівників, представників органів місцевого самоврядування. Спільне планування розвитку, малі грантові програми, локальні фонди підтримки ініціатив, навчальні програми з екологічного менеджменту,

культурного проєктування, кризового управління дозволяють перетворити громади з пасивних отримувачів туристичних потоків на активних менеджерів власного потенціалу. У воєнних реаліях це дає змогу не тільки зберегти Карпати від хаотичного використання, а й зробити їх лабораторією нових практик сталого розвитку, адаптованих до високої невизначеності та постійних ризиків. Саме такого роду модель, де природа, культура і люди виступають єдиною системою, здатна забезпечити справжнє підвищення ефективності використання карпатського потенціалу сьогодні і створити основу для післявоєнного відновлення.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Абрамов В.В., Оплаканец Е.А. Дослідження організації спортивного і екстремального туризму для підвищення безпеки туристів. Вісник Харківської національної академії міського господарства. 2018. № 1. с.18
2. Андрійчук О. М. Гірський туризм як чинник сталого розвитку Карпатського регіону. Туризм і регіональний розвиток. 2019. Т. 7. Вип. 1. С. 34-49.
3. Баран Р. О. Просторовий розвиток гірського туризму в умовах кліматичних змін. Туризм і регіональний розвиток. 2020. Т. 8. Вип. 2. С. 15-31.
4. Блистів Т.В., Горбацьо І.І., Нужник О.В. Теорія і практика туристичних походів: Навч. посіб. Л.: НВФ “Українські технології”, 2006. 132 с.
5. Бобловський О.Ю Розвиток спеціальних видів туризму в Україні. Київ: Лібра, 2016. С.278 – 287.
6. Богдан Н., Корчагіна Д. Фактори туристичної привабливості дестинації : готельно-ресторанний бізнес. Сучасні тенденції розвитку індустрії туризму та гостинності у конкурентному середовищі: матеріали міжнародної науково-практичної конференції, м. Харків / кол. авторів; Харківський національний університет міського господарства імені О.М. Бекетова, 2020. С. 23-24.
7. Бойко Л. В. Рекреаційне використання природних ресурсів гірських ландшафтів у системі сталого розвитку. Екологія та туризм. 2020. Т. 3. Вип. 2. С. 21-37.
8. Борисюк О.А., Дудник І.М. Суспільно-географічні аспекти управління регіоном. Часопис соціально-економічної географії: зб. наук. праць. Харків : ХНУ ім. В.Н. Каразіна, 2015. Вип.18 (1). С.94–98.
9. Борушак М. Проблеми формування стратегії розвитку туристичних регіонів : монографія. Львів: ІРД НАН України, 2006. 288 с.
10. Бут В.П. Визначення проблем та перспектив розвитку спортивного туризму в Україні. Менеджмент та підприємництво: тренди розвитку. 2019. № 3. С.

- 11.Василенко Н. І. Роль гірських ландшафтів у формуванні рекреаційної привабливості територій. Рекреація і туризм. 2019. Т. 10. Вип. 1. С. 40-56.
- 12.Величко В.В. Організація рекреаційних послуг. Харків: Харківський національний університет міського господарства ім. О.М. Бекетова, 2014. 202 с.
- 13.Вислободська Г. П., Бричка Б. Б. Вплив пандемії Covid-19 на розвиток туристичного ринку України. Туризм в умовах пандемії Covid-19 : шанси та загрози. Львів: Львівський національний університет ветеринарної медицини та біотехнологій ім. С.З. Ґжицького. 2020. С. 19-21.
- 14.Галасюк С.С. Стандартизація, сертифікація туристичних послуг та ліцензування туристичної діяльності : навчальний посібник. Одеса : Астропринт, 2011. 234 с.
- 15.Герасименко В.Г. Ринки туристичних послуг: стан і тенденції розвитку: монографія / за заг. ред. професора В.Г. Герасименко. Одеса: Астропринт, 2013. 334 с.
- 16.Грабовський Ю. А. Організація та проведення спортивних туристських походів : Навчальний посібник. Херсон: Видавництво ХДУ, 2006. 120 с.
- 17.Гуменюк І. С. Історико-культурний потенціал гірських поселень як основа розвитку туризму. Культурна спадщина і туризм. 2018. Т. 2. Вип. 1. С. 63-79.
- 18.Дейнека А.М., Копач М.І. Проблеми і перспективи рекреаційного використання лісів Львівської області. Регіональна економіка. 2001. No 2. С. 171–175
- 19.Демчук О. П. Екологічні обмеження рекреаційного використання гірських територій. Екологія та туризм. 2018. Т. 2. Вип. 1. С. 19-33.
- 20.Дяченко Н. П. Стратегія збалансованого використання природних ресурсів у гірському туризмі. Сталий розвиток територій. 2021. Т. 5. Вип. 3. С. 52-67.
- 21.Євчук Л. С. Збереження традиційної культури гірських громад у процесі розвитку туризму. Культурна спадщина і туризм. 2021. Т. 3. Вип. 2. С. 82-97.

- 22.Єрмоленко Ю. Г. Маршрути гірського еколого-пізнавального туризму. Методика проєктування з урахуванням сталого розвитку. Монографія. Львів. Видавництво Львівського університету. 2019. 268 с.
- 23.Жеребило І. В. Оцінка рекреаційної місткості гірських екосистем. Статистика і аналітика в туризмі. 2020. Т. 5. Вип. 2. С. 50-66.
- 24.Жученко В.Г. Розвиток туристично-рекреаційної діяльності в Україні: передумова та перспективи. Регіональні перспективи. 2014. №1. С.83–84.
- 25.Задорожнюк Н.О., Кващук Ю.О. Інноваційні напрями розвитку туристичної галузі України. Економічний вісник ЗДІА. 2016. Вип. 3(03). С. 87–91.
- 26.Захарчук М. Ю. Моделювання рекреаційного навантаження на гірські екосистеми в умовах розвитку туризму. Наукові записки географії і туризму. 2020. Т. 4. Вип. 1. С. 88-104.
- 27.Зікій Н.Л. Стримуючі чинники функціонування туристичних підприємств. Вісник Київського національного торговельно–економічного університету. № 2. 2019. 180 с.
- 28.Зінченко Ю. К. Інтеграція екологоосвітніх компонентів у програми гірських туристичних турів. Педагогіка і туризм. 2021. Т. 3. Вип. 1. С. 101-116.
- 29.Іванов А. М. Піший туризм як один із перспективних видів туризму. Бізнес–навігатор: Науково–виробничий журнал. 2018. № 5 (26). С. 186– 191.
- 30.Іванчук М. Р. Соціально економічні ефекти розвитку гірського туризму для локальних громад. Економіка туризму. 2019. Т. 2. Вип. 3. С. 37-52.
- 31.Іваньо С.М. Розвиток туристичної інфраструктури Галичини на прикладі діяльності Польського Татранського товариства та Подільського туристично-краєзнавчого товариства у міжвоєнний період. Актуальні питання гуманітарних наук.2023. Вип. 59. Т. 2. С. 19–27
- 32.Ільків О. Б. Гірські національні парки як осередки сталого туризму. Правові та управлінські аспекти. Туристичне право і політика. 2018. Т. 1. Вип. 2. С. 39-55.

- 33.Карашецький Я.З., Рочняк Ю.А. Формування архітектури будівель гірських туристичних притулків. Вісник Національного університету „Львівська політехніка” № 674 Архітектура, 2010. С. 72–79.
- 34.Карпенко С. Д. Управління ризиками природних небезпек у гірському туризмі. Екологічна безпека і туризм. 2020. Т. 2. Вип. 1. С. 72-88.
- 35.Кифяк В. Ф. Стратегія розвитку територіально–рекреаційної системи: теорія, методологія, практика: монографія. К. : Чернівці: Книги. XXI, 2012. 432 с.
- 36.Клапчук В. М. Туристичні притулки Галичини. Карпатський край. № 1-2 (6-7). 2015. С. 17-28
- 37.Клапчук В.М., Польова Л.В. Туризм і готельне господарство світу та України: історія та сучасний стан, тенденції і моніторинг: Навчально-методичний посібник. Івано-Франківськ: Фоліант, 2013. 408 с.
- 38.Козак В. Р. Розвиток сільського зеленого туризму в гірських громадах на засадах сталості. Регіональна економіка і туризм. 2021. Т. 9. Вип. 2. С. 73-90.
- 39.Колосінська М.І. Дослідження теоретичних підходів до визначення категорії «туризм». Економіка. Управління. Інновації. 2019. № 2. 110 с.
- 40.Краснова Ю.А., Поняття та юридичні ознаки туризму в Україні. Науковий вісник Національного університету біоресурсів і природокористування України. 2019. Вип. 197. Ч. 3. 140 с.
- 41.Кукліна Т. С., Зайцева В. М. Сучасний стан розвитку туризму в Україні. Економіка. Управління. Інновації. 2022. Вип. № 2 (12).160 с.
- 42.Кулицький С. Туристично–рекреаційна галузь в Україні: стан, проблеми, оцінка перспектив. Україна: події, факти, коментарі. 2019. № 17.–182 с.
- 43.Лівак П.Є., Полухін Ю.В., Стешиц А.В. Активний відпочинок: види і різновиди активного туризму, їх сутність. Науковий часопис НПУ імені М. П. Драгоманова. Вип. 7 (152). 2022. С. 79-83.
- 44.Лепкий М.І. Фактори розвитку туристичного господарства в регіонах України. Розвиток продуктивних сил і регіональна економіка. № 4. 2019. 168 с.

- 45.Мальська М.П., Н.В. Антонюк, Н.М. Ганич Міжнародний туризм і сфера послуг: підручник. К.: Знання, 2008. 661 с.
- 46.Малюта К.Г., Особливості інвестування в туристичну галузь. Вісник Вінницького торговельно–економічного інституту КНТЕУ. № 1. 2019. 88 с.
- 47.Мальська М.П., Гамкало М.З., Романів П.В. Активний туризм: теорія та практика: підручник. Київ: Видавець ФОП Піча Ю.В., 2022. 252 с.
- 48.Мацола В.І. Формування і розвиток рекреаційно-туристичного комплексу Закарпатської області : автореф. дис... канд. екон. наук : 08.10.02. Львів, 2014. 29 с.
- 49.Нечипорук Г. Л. Роль місцевих громад у збереженні гірських ландшафтів і культурної спадщини в умовах розвитку туризму. Державне управління і сталий розвиток. 2022. Т. 5. Вип. 1. С. 91-107.
- 50.Олійник Я.В., Гетьман В.І. Екологічний туризм на теренах національних природних парків і біосферних заповідників України в міжнародний рік екотуризму та гір. Вісник Київ-ського національного університету імені Тараса Шев-ченка. Географія. 2002. Вип. 48. С. 5–11.
- 51.Опанасюк Н. А. Поняття туристичної діяльності: практико–правові аспекти. Цивільне право. № 6. 2019. 61 с.
- 52.Організація туризму: підручник. І.М. Писаревський, С.О. Погасій, М.М. Покоloodна та ін. за ред. І. М. Писаревського. Х. : ХНАМГ, 2018. 541 с
- 53.Паньків Н.Є. Качалуба Х. Г. Тенденції розвитку активних видів туризму в Івано-Франківській області. Вісник Хмельницького національного університету, 2021, № 2. С. 150-159.
- 54.Паламарчук Т. О. Ландшафтне планування як інструмент збалансованого використання гірських територій у туризмі. Просторове планування і туризм. 2019. Т. 3. Вип. 1. С. 27-43.
- 55.Перспективи розвитку туризму в Україні та світі: управління, технології, моделі: колективна монографія / за науковою ред. Матвійчук Л.Ю. Луцьк: РВВ Луцького НТУ, 2019. 324 с.

- 56.Риженко Т. П. Освітні програми з екологічно відповідального поведінкового коду для туристів у горах. Педагогіка і туризм. 2020. Т. 2. Вип. 2. С. 110-126.
- 57.Рочняк Ю.А., Гончаров А.Є. Прототипи архітектури гірських туристичних притулків. Сучасні проблеми Архітектури та Містобудування, 2023. Вип.№66. С.70–83.
- 58.Савчук В. С. Економічна оцінка сталих форм гірського туризму для локальних громад. Економіка туризму. 2022. Т. 4. Вип. 3. С. 58-74.
- 59.Ставська Ю.В. Інфраструктурні чинники розвитку індустрії гостинності у сфері екологічного туризму на Закарпатті. Причорноморські наукові студії. 2021. Вип. 61. С. 79–87.
- 60.Стратегічний розвиток туристичного бізнесу : монографія / Т.І. Ткаченко, С.В. Мельниченко, М.Г. Бойко та ін. Київ : КНТЕУ, 2010. 596 с.
- 61.Таранюк І. М. Ризики деградації гірських ландшафтів під впливом масового туризму та механізми їх зменшення. Екологічна безпека і туризм. 2018. Т. 1. Вип. 1. С. 35-50.
- 62.Угринюк О. Я. Культурні маршрути в гірських регіонах як інструмент інтеграції природної та історико-культурної спадщини. Рекреація і культурна спадщина. 2021. Т. 6. Вип. 2. С. 69-84.
- 63.Федорченко В.К., Дьорова Т. А. Історія туризму в Україні: Навч. посіб. К.: Вища шк., 2002. 195 с
- 64.Федорчук Л. С. Екскурсійні практики у горах. Баланс між пізнанням і збереженням природи. Екскурсійна справа і туризм. 2019. Т. 5. Вип. 1. С. 30-46.
- 65.Хом'як Н. І. Розвиток гастрономічного туризму в гірських селах як елемент сталого використання локальних ресурсів. Гостинність і туризм. 2022. Т. 10. Вип. 1. С. 96-112.
- 66.Черненко М. К. Інтегрована концепція сталого розвитку гірських туристично-рекреаційних територій. Монографія. Ужгород. Видавництво Ужгородського національного університету. 2020. 312 с.

- 67.Шевчук Ю. Сучасний стан та перспективи розвитку готельного бізнесу України: чинники та проблеми. Вісник Київського національного університету технологій та дизайну. Серія Економічні науки. 2020. N1(143). С. 41–51
- 68.Шумлянська Н.В. Екотуризм як форма долучення до при-родної та культурної спадщини. Культура України. 2014. Вип. 47. С. 108–115
- 69.Шуплат О. М. Формування поняття «туризм» у сучасній економічній науці. Ефективна економіка. № 12. 2020. 48 с
- 70.Юхновська Ю. О. Вплив глобалізації та євроінтеграції на туристичну галузь України. Науковий вісник Ужгородського національного університету. Випуск 23, частина 2. 2019. 70 с.